

ГРЕБЛЯ¹

РІК 1929

ПЕРШЕ ЗМАГАННЯ

Вільною хвилею з дзеркальним полиском влітає біля Кічкаса Дніпро з Вовчого горла в долину. Він жадає спокою: побитий, пом'ятий у пінястих порогах, прочесаний тисячі разів підводним гребенем Діда-порога, грізного Ненаситця, внука його — зубастого Вовниги, він шукає спокійного сну на рівному ложі з гладких гранітів. Розметані, розпушені струмені зливаються знову в єдину товщу глибокої ріки. Гроза позаду. Бурування змінилося лазуровою течією.

Фігурна скеля Тараса Бульби видивляється з крутизни і купається в прохолодних глибинах. Мережаними стрілами в білої сталі дзеркалиться фронтальна арка Кічкаського мосту. Яка тиша! Яка віжність водяних барв!

Але струмені течуть і коливаються далеким видінням. Устають попереду велетенські вежі в кільці перемичок. Відбиті гладінню, вони тріпочуть на поверхні води. Вони загнали вільний прохід, зрізали дві крайні протоки. Вони поповзли на берег хвилею споруд, дорожних заокруглень, гірляндами телеграфного і тел. фонного намиста, розкинулися по обидва боки подвійним амфітеатром великого будівництва.

Дніпро бентежиться! Дніпро непокоїться! Стискуваний упертістю людини-героя, він з новою силою вдирається в середню протоку.

А будівництво дихає над ним, світить йому в лице самоблискучими сонцями. Будівництво висаджує боки Дніпра, торсає його динамітними поштовхами, стрясає його дно і дзвенить над вухом сиренним гудінням сотень авто, рипом грабарок та шумом людської метушні. А спину Дніпрову розсікає потужний кінь пароплава.

І тут шаленіє тихий Дніпро...

... Бетонним краєм точених безрогих бичків здійсмається

¹ Пробний розділ з історії ДГЕС'у.

Дніпробуд з кам'яного цілинного дна. Щомиті лунає білі підніжжя бичків рев паровозних і кранових сирен, по стиках рейок стрекочуть колеса бетонних експресів, цебер за цебром укладає упертий смаглявий бетонник, а навколо кулеметами лунають перфораторні молотки, важко довбають долота сан-дерсонів.

Величний дзвін праці!

Машини — ревуть, гудуть, турчать!

Машини — кричать, хриплять, свистять!

Трос на крані — масляно шарудить, масний бетон під ногами дзюрчить. Вие і сурмить компресор повітряний, грюкає на дні екскаватор лютий. Бряжчать ланцюгами скельні лотоки. Бурує й злоститься середня протока.

... З косих розломів і круч виїжджає машиніст крановий на прямі бики, на рейки піонерного моста, на ту висоту, яку прокладають для нього через усю ріку герої-верхолази та завзяті шляховики. Через рік - півтора стики з'єднаються, простягнеться колія через усю дугову греблю, а сьогодні шляховики розстилають шпали і тягнуть прокатну рейку під бідьору пісню:

Раз, два — сміливіше!

Раз, два — веселіше!

Раз, два — хлопці вперед!

Раз, два — сама піде!

В силі молодецький

Та славі радянський...

... На першому устої — робить перший кран. Дзюбак машиніст, та Захаров, такелажник, висять над безоднею, а Бесєдін та Вінярський, топальники бетону, ждуть першого цебра.

Дужою рукою крутить машиніст штурвал, плавко повертає ліворуч до експреса, хапає чорним гаком білий цебер під вигуки „віра“ та „майна“ кидає його в дощатий блок. І всі тоді дивляться на Дзюбака, стежать за секундною стрілкою, звіряючи рухи певних себе рук, мов припаяних до віжелів, і відзначають у блокнотах цифри хронометражу.

Мовчить народ навколо крана. А машиніст викручує крановою стрілою блискаюче сальтомортале. Цебер іскристо митить над чорним паровозом, цебер літає по синьому небу над хмарною водою, шугає в сірий виростаючий обіч копус бика.

В день 3 серпня все робиться хвилина в хвилину, секунда в секунду, графік руху — ідеальний.

— Віра, Дзюбак. Сміливіше, віра!

— Я змагаюся усе вгору і вгору.

Скінчено справу, заметано блоки. Сам Вінтер видирається вітати Дзюбака. І на висоті, біля плеча гарячої стріли, заплітеної сталистою косою, на фоні неба зустрічаються дві трудящі руки — машиніста й інженера.

День хронометражу завершує масову громадську роботу, почату партією та профспілками в справі запровадження соціалістичного змагання у виробництво. Нагороджені іменними золотими годинниками Дзюбак, Бесєдін, Вінярський виступають увечері в клубах та лєнінських кутках.

Комсомольці - електромонтери 2 дільниці основних робіт на греблі, перші застрільники змагання, укладають договори з сусідами, і вперше тоді народжується ідея змагатися не тільки з Турксибом, не тільки з Москвою, а й берегові і в морі.

Особливо дбають за цю справу партійці Зімін та Будний, що перейшов на Дніпробуд з комсомольської роботи, дбає й комсомолец Ричак, нагороджений на весні правом польоту навколо Кавказького хребта. Він літав 1 травня з 35 кращими ударниками України на самолётах „Комсомольця України“ в Тіфліс, звідки привіз молодняцький досвід.

Ще прості форми змагання. Ще немає штабів, та вже є ударний дух, що надпориває робітників і інженерів.

Основною справою визнано вкладання бетону.

Обвіяний азартом праці, задоволений даними хронометражу, Вінтер іде на будівництво. Сам із залізничників, син північного машиніста, він найперше стежить за роботою транспорту і телефонним зв'язком. Він зскакує на проходячий паровоз і, шепнувши машиністові кілька несподіваних слів, іде по всіх коліях, аніж не ламаючи графіка паровоза. Рейки живаються дугами, спіралями на найкрутіших заворотах. Часто на крутому підйомі нічого попереду не видно. Але машиніст з певністю веде паровоз і побіжно розказує Вінтерові багато жаргонних речей. А начальник киває головою і вперто думає своєю думою:

— Завтра поллеться потік бетонних поїздів, наситяться ними колії, на всіх профілях з'являться шиплячі паровозики, їм потрібен вільний проїзд до бетонного заводу. Треба перевірити всі операції.

Вінтер швидко записує в блокнот свої зауваження, поправки до профілів колій, намічає пункти, де треба підсипати пісочку під шпали, щоб згладити круті спуски й відвернути аварії. Вирішає, що треба прокласти запасні колії, не менш чотирьох колій має бути на перемичках.

Втомлений понад дев'ятигодинним перебуванням на паровозі, Вінтер іде до себе ще працювати. Треба обміркувати план масового бетонування.

* * *

Бетонники не дістають стільки бетону, скільки можуть укласти. Будний дзвонить на завод, але там наче все гаразд, забезпечено видавання бетону за планами головної управи.

В чому ж річ? Робітники бетоньєрок бачать причину в тому, що залізничники не виконують наказу про соцзмагання.

— Якого наказу? — обурюється Будний. — Змагання — справа добровільна. Ніхто не має права наказувати змагатися.

— Але проте факт — таке розпорядження по головній управі!

... Пропоную кожному підрозділові, відділові, виселкові, бригаді і там далі, словом усім робітникам зробити один одному виклики на змагання і оформити договорами з переліченням параграфів 1, 2, 3 цього циркуляра, подавши копії договорів до відділу. Завідувачеві загального підвідділу т. Крепінову завести окреме ділове дество про соцзмагання і встановити відповідний контроль над ходом змагання по всіх відділах. Для оцінки робіт на соцзмаганню призначається комісія під моїм головуванням з представниками партійних і профспілкових органів. Про хід змагання доповідати мені у відділ „К“.

Начальник відділу Троцевський

Ударники обурюються з адміністрування у такому великому ленінському зачині і порушують справу про покарання бюрократів. Маса критикує адміністративний надпорив Троцевського. В результаті бригади легкої кавалерії поповнюються численними добровольцями з безпартійної молоді, а іноді і стариків. А соцзмагання розгортається.

В конторі Рубіна зішлися представники двох берегів Іноземцев, Рубін, Зімін і Кандалов — від правого, Веселаго, Медведєв, Голтелов, Жидовленко — від лівого, щоб підписати договір про змагання берегів.

У договорі цифри:

вкласти на лівому березі 110 000 кубометрів бетону

„ на правому „ 50 000 „ „

Закінчилася нарада. З тісної контори виконроба виливається людський потік під зоряне небо.

Широкі пасма блискаючих крапок згортаються у вузли, збігають до берегів огненними струмками. На перемичках — суцільне свято вогню. Яскраві лампи встромили своє проміння в котловани, воно повисло на стрілах кранів, дериків. Якши крутить ручку апарата і схоплює на плівку одну з найкрасивіших панорам нічного будівництва.

Середня протока темна, як туш. Вогні стиснули її, і крізь пільму тільки проглядають зореподібні вогники Кічкаського мосту.

— Товариші, чому б нам, змагаючись, не запалити на вантових дериках червоні зорі, символізуючі змагання берегів?

— Ці зорі повинні означати, що до 7-8 годин вечора план бетонних робіт на даному березі виконано! — закінчує Будний.

2 серпня вперше спалахують зорі на щоглах дериків. А газеті „Дніпробуд“ замість передової з'явився наказ Вінтери у якому багато було почуття й серця. Вже перші слова його кликали на висоти:

ЗАПАЛЮЙТЕ ВОГНІ ПЕРЕМОГИ

Повідомлення по Дніпровському будівництву

Управа Дніпробуду з великим задоволенням констатує перехід до виконання робіт по збудуванню основних споруд.

Починається новий період у створенні величезного світового гіганта. Дальший шлях буде не менш трудний, як і вже пройдений: воля й енергія працівників Дніпробуду ані на хвилину, ані найменшою мірою не повинні ослабитися.

Управа Дніпробуду не може не відзначити порівняно успішного початку цих робіт, і цей успіх є запорукою, що ми можемо виконати повнотою і цілком усі програмні завдання цього року.

Потужність нашого устаткування однак іще не повнотою використана, отже затрачені кошти ще не дають тих результатів, на які вони розраховані. Потрібна ще більша чіткість у роботі, більша узгодженість у діях окремих янок небувало великого механізованого будівництва...

Далі говорилося, що для повідомлення всіх працівників про хід роботи на обох берегах у найлюдніших місцях виставлятимуться діаграми добової продуктивності, а на вантових дериках встановлюється світлова сигналізація. Кожен червоний ліхтар означає 300 кубометрів укладеного бетону, кожен зелений — 100.

Закінчувався наказ палким закликком:

Товариші будівники Дніпробуду! Запалюйте вогні перемоги над великими трудами десятки-тисяч пролетарів Радянської країни! Нехай ці вогні горять негасимо, доки візьмемо гору над нездоланими в віках силами Дніпра. Хай світять вони провідними вогнями нашим товаришам-будівникам по всьому великому Союзу Соціалістичних Республік, що творять, як і ви, нову країну Рад.

Начальник будівництва Вінтер

З того часу дрібні вогні засвічувалися на шоглах щодня, а як берег виконував норму — переможною кометою з червоно-зеленим хвостом спалахувала велика червона зоря. Перебудова роботи рішуче змінила темпи будівництва.

НАРОДЖУВАВСЯ ВЕЛЕТЕНЬ

На лівому березі знімали з бичків їхній одяг — опалубку. Нистий литий бетон 8 бичків сяяв на сонці, граючи правильними геометричними формами. Бички йшли з берега в котлован, рядом з ними вперто довбали скелю важкі долота верстатів Сендерсона. Вони видовбували товсті шпури-отвори для підривних робіт, що приймали в себе величезну кількість рідкого повітря.

Росли бички і в правому котловані. Вільним від бетонних робіт лишався тільки котлован ГЕС'у. Але ніде не грюкотіло стільки перфораторних молотків, ручних і верстатних, як тут. Це була зяюча рана у величезній скелі — до 100 метрів ширини, до 300 довжини, із страшним високим гранітним карнизом, що мав злитися з майбутньою щитовою стінкою ГЕС'у.

В глибині тут мали стати широкі п'яти дев'яти грандіозні турбін.

Вінтер поспішає розгортати роботу: за сезон 1929 року мали вкласти 180 000 кубометрів бетону. Коли в липні вкладали по 400 кубометрів на добу, то на початку вересня ця цифра подвоїлась.

Прекрасно проявили себе в ці дні і американські консультанти. Тільки тепер, у розпал боїв за бетон, позначилися пильні дослідження містера Томсона, бадьорого 60-літнього старика, інженера-гідравліка. Дволітні випробування бетону з дніпровського граніту показали, що він є однією з найкращих марок бетону. Серії досліджень численних деталей греблі шлюзів, турбогенераторів позначилися тепер урожаєм похвали від американців, які ввічливо визнали, що більшовики здатні на виняткові діла в опануванні техніки.

Американців можна було тепер застати на кожній ділянці. Вони інспектували прибуваючий бетон і вчили близько сторядянських робітників цієї справи.

Робітники шанували американців за чесне ставлення до своїх обов'язків, за всебічне вміле керівництво, за невтомність і величезну технічну ерудицію.

Не раз, розуміється, доводилося і сперечатися з ними, заперечувати їхню думку, та навіть і ці суперечки йшли на користь.

Одного разу американці, оглядаючи п'яту бичка № 3, знайшли сліди жирового шару на скелі і поставили вимогу переробити бичок. І хоч шар жиру був мікроскопічно малий, Вінтер визнав справедливність вимог Томсона і звелів негайно зірвати вибухом початий бичок. Вкладати бетон знову почали, видаливши жир.

Якби цього не зробили, міцність греблі була б під сумнівом. При тисячотонних тисках величезного водоймища ріки маленька тріщинка (жир не давав бетонові прикуватися до скелі) могла стати роковою, гребля могла б розколотися, як гребля Сан-Френсіс в Америці 1928 року.

Ділове співробітництво з американцями було таке щире, що містер Купер приїхав з своєю сім'єю — дружиною й братом — святкувати свої іменини, своє 50-ліття (день виключно ваги для американців), до СРСР, на Дніпробуд. Це було у вересні 1929 року — в розпал бетонних робіт. І кращі ударники греблі, інженери, „мер міста Запоріжжя“, „мер міста Кічкаса“ були запрошені на свято іменин, де проголошувалися тости за співробітництво кадрів СРСР, Америки, за визнання СРСР Сполученими штатами, бо містер Купер був одним із найблагородніших борців за зближення двох великих держав.

Тим часом зорі грали на березі, агітуючи за ще кращі показники бетонування. Ударники (близько 10 000), комсомольці, профспілковці щодня дивились на свою щоглу і на щоглу

„противника“. І коли зоря на противному березі не горіла, туди летіли телефонні докори:

— Ви що, зорю в ремонт віддали?

Змагання берегів допомогли нові керівники, надіслані в Москві в результаті подань Тардого до ЦК ВКП(б). В Кічкасах прибули кращі партійці, працівники всесоюзного масштабу, рівні по значенню Вінтерові і його помічникам, люди, навчені досвідом столичної роботи. Прибув Василь Михайлович Михайлов — старий більшовик, робітник.

Прості манери, ширість у поводженні, прямий ясний погляд, спокійна упевненість у роботі, тактичний підхід до кожного і величезна працездатність здобули йому симпатії тисяч робітників. Михайлов став заступником Вінтера і за короткий час зрозумів дніпробудівське життя.

Керувати окружною партійною організацією взявся на завдання ЦК Соколов, Олександр Гаврилович — герой громадянської війни, зовні тиха, спокійна людина, але завзятий і настійливий як більшовик лєнінської школи.

Трохи пізніше приїхав Євсей Григорович Макар — секретар райпарткому, колишній дипломатичний працівник на Далекому Сході — людина надиво скована в один вольовий м'яз, прцївник, що вміє схопити головну ланку і витягти решту. Макар тільки один місяць вважав себе за нового працівника, але за цей місяць він устиг вивчити всі славетні — екскурсійні — і неславетні місця (дальні закутки, так звані „собачі тупики“). Величезна робота захопила його з перших днів. Це було те, про що він мріяв давно — першорядне будівництво, де викоувалась нова людина, боєць соціалізму.

Зрозуміло, з яким успіхом проявилися його організаційні і дипломатичні таланти на Дніпрі, де треба було перевиховувати в процесі будівництва закоренілу в своїх політичних поглядах частину старої технічної інтелігенції, скувати в один нерозривний ланцюг різні ланки людських груп, що мали одну мету — збудувати наріжний камінь соціалізму. Всю свою увагу він спрямував на низові дільниці, і всі, в кому помічались сліди маніловських настроїв, благодушної, обломовської лінії, хто пишався своїм інженерським чи яким іншим аристократизмом, хто (серед партійців) вихвалявся своїм робітничим походженням, стажем чи героїським минулим, не зумівши продовжити своє героїство до днів дніпробудівських, — всі вони зрозуміли, що Макар жартувати не має нахилу. Раз він — керівник, він не допустить ні анархізму, ні лівацтва, ні тим паче опортуністичних настроїв.

Робота партійця на виробництві і авангардна роль його перед маси були поставлені в центрі уваги.

Вузол питань, зв'язаних з тарифно-економічною роботою, з роботою профспілковою, у якій плавали попередні товариші, потрапив до рук Грандо Євсея Павловича, колишнього праців-

ника президії ВЦРПС, що повинен був принести в маси досвід центральної роботи, щоб оновити будівництво і в цьому питанні оновитись самому. І треба відзначити—всі питання розв'язувалися ним розсудливо, правильно, з орієнтацією на успішне будівництво соціалізму. Його фігуру з лукавим веселим поглядом можна було зустріти в бригадах, у конторах виконробів, де вирішались питання оплати праці.

На комсомольську роботу приїхав Іосиф Краєвський, робітник з Житомира, де він пройшов школу сільської й міської роботи, товариш, якого в перспективі мали висунути на керівну роботу в центрі. ЦК ЛКСМУ прислав Краєвського розгорнути молодняцьку роботу по-ударному. Це йому і вдалося, хоча через молодість місцева комсомольська організація не приймала його спочатку секретарем райкому: він мав усього 19 років, а в організації було чимало 24-літніх хлопців.

Не раз підводив Краєвського моложавий вигляд. Але досить було побачити його в роботі, як думка про нього змінювалася і робітнича молодь з великою охотою йшла за ним на штурм бетону. Комсомольці були застрільниками ударних бригад. В цьому казані бойової роботи і змужнів Краєвський, згодом секретар ЦК ЛКСМУ.

Одночасно на адмінроботу, замість різних Бурсо, Борейки, дворян, ворогів, став енергійний т. Кацва—герой громадянської війни, орденоносець. Він узявся до питань матеріального робітничого постачання.

З такою більшовицькою підмогою Дніпробуд ожив, розквітнув, як ніколи догори, і хвиля соцзмагання пройшла і в такі кутки, куди не заносили її попередні працівники.

Робітники ухвалили закінчити бетонування до дня дванадцятиліття Жовтневої революції. Лівий берег систематично йшов попереду. Це не раз підштовхувало правобережців, і червоні висотні зорі запалювались під кінець робочого дня і на правому, щоправда, з запізненням на годину чи півтори.

За два тижні вересня зоря увійшла в побут. Уже 15 вересня підрахунок червоних і зелених вогнів на обох берегах дав радісні результати. Вперше були такі високі цифри бетонування:

На лівому березі — 1720	} разом 2700 кубометрів за день
На правому „ — 980	

Вся країна радісно стрепенулася. Народжувався велетенський рекорд, народжувалися велетенські рекорди, наближались дні небачених перемог. І, як підтвердження більшовицьких сподівань, блиснули благородними червоними вогнями величезні ангарні зорі Дніпробуду на вантових крейсерських щоглах з портретом про те, що у вересні 1929 року на Дніпрі вкрито 57 000 кубометрів бетону і цим встановлено один із світових рекордів.

Коли американці Томсон, Файфер, Вількінсон і інші прийняли вітати робітників з перемогою, вони потиснули руку гісторикові Тагірову, такелажникові Козубу, машиністові Давобаку, інженерам Веселаго та Кандалову і призналися, що досі в Америці вкладали за місяць тільки 52 000 кубометрів, що їм, американцям, приємно усвідомлювати, як швидко СРСР іде на переможні висоти економічної моці.

СВЯТО ДНІПРОБУДУ

Цим святом був день 1 жовтня 1929 року. Всюди поширилася звістка, що запальники правого берега, підрильники Гогун, Кащенко та інші потрясуть усе будівництво страшелезним вибухом. Тривожна радість супроводила цю правдиву звістку.

— П'ять тонн рідкого повітря підвезуть сьогодні туди, де палитимуть. Це не жарт, це тобі триста пудиків!

— Хай побачать вороги Рад нашу вогняну силу!

Такі розмови чулися в правому котловані серед свердлярів, помісальниць і робітників компресорних установок.

По величезному полю паління бігала дівчина років двадцяти, радісно схвильована, трохи скуйовджена, але в роботі надзвичайно акуратна. Прізвище її мало хто знав, називали всі Юлею Федорівною. Популярнішою за неї жінки не було в ті дні в котловані. Вона металася серед сірих ліан повітряної магістралі і, коли помічала, що десь сичить, вириваючись, повітря, кликала компресорників і наганяла їм жару.

Вона перевіряла також і електричні нитки, додержуючи точних вказівок Васільєва, виконроба земельно-скельних робіт. Коли вона підходила з повітряним шлангом продути від грашного борошна шпури, висвердлені перфораторами, робітники ввічливо питали:

— Юля Федорівна, а як ти стала підривником?

І, вибравши вільну хвилину, вона почала просто оповідати:

— Була я спочатку справжньою „каструлею“, коли приїхала сюди з Вознесенки. Служила ж домробітницею. Набридла кастрюльна справа, впросилася в стрілочниці. Тільки й робила, що стрілку доглядала, як дитину. Бачила здалеку, як ви працювали в котловані, і дуже заздрила вам. Підривники здавалися мені людьми особної породи. У них огонь у руках, диви, як вони ним командують. Найбільше мене хвилювало, що роблять підривники, коли Васільєв у дзвін дзвонить і коли в котловані тихо-тихо стає. Серце тіпалося взнати. Бігала до вас — проганяли. А я вирішила стати підривницею. Прийшла до Васільєва, сказала, в чому річ. Він як пужне мене:

— Мені зовсім не треба! Досить з мене й свого клопоту!

Я до Мелісінова — той теж не прийняв. Так ходила тижнів зо два зряду — сьогодні до одного виконроба, завтра до другого

на лівий берег. Нарешті Васільєв прийняв мене посильною до контори. Я придивилася і раз якось попросила хлопців допустити мене засипати амонал у шпури. Ті допустили і, коли я засипала, то зраділи чистій моїй роботі. Інженер Малінін поставився до мене співчутливо, і от я... справжнісінька підривиця!

І Юля Федорівна гордо усміхнулася полуденною усмішкою. Робітники заговорили похвально, а Васільєв, що прийшов оглянути шпури, вголос відзначив її ударну роботу і поставив іншим за зразок.

Раптом заметушилися запальники. Приїхали на особній платформі величезні повітряні танки-термоси з рідким повітрям. Були вони заввишки з людину і мали в собі по дві тонни окислїквїту. Морозяна пара від охолодженого до 200 градусів кисню вкривала в'юнкі плечисті постаті підрівників, що супроводили повітряний поїзд.

— Швидше, хлоп'ята, швидше! — закричав Васільєв і сам схопив могутньою жилавою рукою великий розносний термос.

— Заливай! Та якнайакуратніше!

А на березі було стовпище людей. Попереджені адміністрацією жителі обклеїли вікна своїх жител навхрест папером і збіглися дивитися на вибух. На лівому березі, далекому від скель Богатир та Кохання, ніхто не міг побоюватись за своє життя, але на правому виставили кінний взвод міліції, що пильно охороняв підходи до поля паління в котловані ГЕС'у. І проте людська гуща обліпила карнизи домів і проміжних будинків.

Почулися різкі звуки фанфар і задзвонили дзвони на перемичці. Зметнулись червоні прапори на високих тичках. Брига важкого чекання спинила кров у жилах глядачів. Занепокоєний Васільєв звелів просурмити початок вибуху паровим гудком, що звичайно оповіщав для всього Дніпробуду початок і кінця роботи. Робітники жартували:

— От, корова Васільєва заревла!

Знайшлися й ще дотепники.

Коли вдруге ударив дзвін, тисячний натовп біля контори виконроба здригнувся. А слідом ударив могутній одночасний вибух.

Був справжній двосекундний землетрус... Люди, зрозумівши небезпеку, кинулися в контору, і так уже напхану людьми. А хто zostався надворі, побачили:

Серед виття пари й газів могутньо рвонуло вгору жовту хмару землі й каміння. Ця хмара стрибнула на висоту понад вісімсот метрів і розгорнулася виткими газовими вихрами, широким тристаметровим конусом. Вона заслонила сонце, що мить тому сяяло в чистому осінньому небі.

— От ударило, ай-ай-яй! — почулося в хмарній тиші, що несподівано настала на короткий час.

І раптом зверху на глядачів, що стояли не ближче 220 метрів від місця вибуху, посипалися дрібні скалки. Дах контори Васильєва затріщав, як у вогні. Глядачі посторонилися, щоб уникнути під стріхами.

Через півгодини, коли все втихло і вітер розсмоктав хмару, будівники оточили котлован і не могли його опанувати. Велетенські брили по двісті—триста тонн всіяли закладений з краю котлован. Один гранітний „болід“ грюкнувся на захищений шпалами зверху і з боків екскаватор, хоч його закидали в найдаальший кут котлована. А в крана, екскаваторного сусіда, випадковим „камінцем“ розбило стрілу.

— Тепер розбиратися з цим ділом треба добрий тиждень,— сказав Васильєв Вінтеру, коли вони поглянули згори на величезний первобутний хаос гострющих зрізів граніту.

— Зате каменедробильним заводам поживу забезпечено надовго!..

Цим вибухом підніжжя скелі Кохання було зрізане до основи. Скеля Кохання зникла, перетворившись на скалки.

* * *

А в селі Августинівці біля ревущих порогів цього дня було засідання сільради. На порядку денному стояли дніпробудівські питання. Незабаром мали ж переселятися на нові місця, відведені на високих берегах, куди не досягне піднята греблею вода. Це було за кілька верст від старих наводнених місць.

Віднога раділа міцній підтримці партії та радянської влади перша захотіла створити на нових місцях колгоспи.

— Це буде нове життя, ленінське!— агітували незаможники на зборах середняків.

— Дніпрельстан дасть нам електричну енергію на поля. Ми зросить сухий степ. Це казала комісія, що купувала наші старі хати й сплачувала збитки від переселення. І зросить як слід, будьте певні. Поставлять електричний мотор—і є вода, поставлять мотор на мологарку—і молоти електрикою!

— І молотба дуже дешево обійдеться—тільки дванадцять копійок візьме з нас Дніпрельстан за кожен гектар!

Куркульня спиралася і збивала з пантелику несвідому масу. Тож було про що сперечатися на засіданні сільради. Комсомольці та незаможники хотіли розвіяти куркульський туман.

І серед розпалу суперечок про нове ленінське життя раптом зашуміла земля, впало скло з газової лампи, що сиротливо стояла, ждучи темряви, впало й розбилося. Грізно загуло під землею. А слідом загула водяна маса Дніпра, по якій хвиля від вибуху пробігла швидше, ніж у повітрі. Нарешті ахнуло повітря...

Усе населення Августинівки кинулося на сонячну вулицю. Сільрадівці залишили засідання.

— Ой лишечко, це Дніпрельстан зірвали!

— Рвуть скелі, мабуть, — подумав голова.

— Провалився ваш чортів Дніпрельстан у землю. Бог не хоче, щоб його закінчили. Бог проти більшовиків, він за нас, за наші кривні хати і старі запорізькі могили. Слава тобі, господи!

— Провалився Дніпрельстан, — така була нова чутка з жахом рознесена під усі солом'яні стріхи.

Жінки з ляку заголосили.

Сільрада вирішила послати на Дніпробуд одного з найвірніших незаможників, старого бороданя, колишнього сільського чабана, загарливого прихильника нового левінського життя.

Сівши на коней, старий із сином-комсомольцем погнали чимдуж — сорок п'ять кілометрів піщаної ґрунтової дороги на південь лежало перед ними, а пекло хвилювання:

— Невжеж наш дорогий Дніпрельстан загинув?

Надвечір, коли засвітились в небі перші сиротливі зірки, старик і юнак під'їхали до старої залізничної лінії, що закривала їм своїм насипом перспективу. Із зацікавленими почуттями виїхали вони на насип.

І раптом перед ними розкрився невимовно красивий огнеспасний амфітеатр гігантського будівництва. Заіскрилися на мистяні гірлянди обох котлованів, і далеке невиразне гудіння роботи донеслось до них ніжними сплесками. Ріка заміїлася огнями сонячного заходу, темними слідами поронів, катерів і навіть пароплавів. Закурів потужний подвійний димар рефулера „Ленинград“, здалека схожого на великий панцерник. І встромилися в небо дві струнки вантові щогли з червоними зорями й вертикальними спалахами райдужної сигналізації. Там клали бетон.

Мовчки зліз старий з коня і хотів був поцілувати землю, але тільки вронив сльозу і вирішив лишити поцілунок для першої людини, що розповість про причину такого вибуху. Знову сів на коня і погнав уперед, та раптом спинився з усього розгону. Пустинною дорогою йшла жінка в хусточці. На запитання старого жінка відповіла:

— Та це, дідусю, ми самоособисто вибух робили, аж триста пудів!..

Зрадуваний звісткою старик моторно схилився з коня і цмокнув жінку в пухлі красиві губи. Це була Юля Федорівна. Посланці з Августинівки примчали до Кічкаської райради і шумно увійшли до кімнати голови. Не розбалакуючи багато, поклали на стіл перед головою свій несподіваний мандат і владно сказали:

— Раз у вас такий вибух був, раз Дніпрельстан на злі чортовим куркулям-муркулям не провалився, розпишіться, що всі ви живі-здорові, чого і нам бажаєте!

Сміючись Вішнякова, голова Кічкаської ради, поставила печатку. Прощаючись з посланцями, вона порадила оглянути будівництво і викликала найкращого екскурсовода Александрова, Василя Гавриловича.

Лишивши коні під охорону, старик і молодий хлопець пішли на греблю. Чого тільки вони там не надивилися! І, як розповідав потім Александров, старик не раз кричав на лектора гнівним басом:

— Ти не кажи мені на метри, кажи на аршини. І не тонни давай мені, а пуди!

Відвідини закінчилися пізно вночі чаєм на фабриці-кухні. Старик виморив Александрова запитаннями, підчас яких випив щось з тридцять склянок дніпробудівського чаю.

Коли вони знову сіли на коней, старик голосно пробасив: — Ну, тепер справі кінець. Провалимо куркульню під землю — і квит, а колгоспи хай живуть разом з Дніпрельстаном. Підкови зацокали в темряві...

КРУПП І РАДЯНСЬКИЙ ГРАНІТ

Весело працювали на обох берегах каменедробильні заводи, розмелюючи нову здобич, яку дав останній вибух. На лівобережному заводі в пилюці й граніті стояв механік, що керував грандіозною каменедробилкою фірми Круппа. Він стежив за обсипанням породи з верхнього конуса, куди щохвилини підбігали думпкари, і, помітивши особливо велику брилу граніту, переводив важіль. Товстоморда дробилка розгубувала велетенські щелепи і проглинала нову брилу.

Земля безперервно здригалася від стогону й напруги. А камінь усе плив і плив, іскри сипалися безперервно і розривали сутінки. Сталь була дужча за граніт, скеля здавалася раз-по-раз.

Але от о 2 годині 4 жовтня сталося те, чого найменш сподівався Крупп, що дав гарантію безаварійної роботи своєї дробилки протягом року. У шоки потрапив камінь величезної ваги. Сталеві станини стиснули його. Загриміла в здриганнях земля, посипалися іскри разом із скалками каміння. І, коли брила розсілась на частини, круппівська машина раптом прекнула востаннє, і шоки її роз'їхались.

— Що таке, що сталося?

Бігли звідусюди робітники, майстри. Завод раптом замовк, наче вмер...

... Лопнув вал з найкращої сталі, із якої Крупп виковував світові вогнедишні гармати. Лопнув каменедробильний вал вартістю 20 000 доларів...

Сум поширився по будівництву.

— Як бетонувати, коли не буде сировини — щебеню й каменю?

І єдина відповідь народжувалась у робітників:

— Перейдемо на ручну роботу, дамо кадри каменярів, а завод не спинимо...

— Облиште мрії про кустарництво! — сказали інженери. — Чайною ложкою не нагодуєш велетня. Лівий берег повинен укласти понад 70 000 бетону, удвоє більше проти вересня...

А вороги раділи, і на скелі Дурній, де працювало найбільше каменярів, розквітли підлі такі думки. Баптисти та куркульська мошकारа скликали свій мітинг і вирішили:

— Без нас ви нічого не зробите. Ану лиш, розкривайте кишені. Давай нові, вищі розцінки.

І поки Сурков з працівниками профспілок та комсомолу умовляв не ганьбити Дніпробуд у вирішні дні боротьби за ліву протоку, механіки розгвинтили машину і обдивилися на сонці величезний вал, що лопнув посередині.

— Не до снаги Круппові став наш радянський граніт.

Вал оточили металісти. Винахідники Іванов, Літвінов, Мартинів і старий партизан Яким Кай, заступник Дудіна, начальника ЦММ, вовтузилися з валом, гадаючи його спаяти, щоб урятувати бетонування. Потіли, сперечалися, лаялися, що радянське золото дарма попливло за кордон, хоч німецька консультація запевняла, що Крупп заплатить 20 000 доларів неустойки.

На всі боки летіли телеграми: Вінтерові, що поїхав у Харків робити доповідь про хід будівництва на засіданні РНК, Куперові — за океан і особливо докладно Круппові в Німеччину.

Купер запропонував негайно замовити новий вал. Підрахувавши графік часу, товариші виявили, що замовлення можна виконати за два місяці. Теплий час для бетонування мине.

Здавалося, виходу не було. А Крупп мовчав. Товариші вже вхопились були за думку вилити новий вал у себе, на радянських заводах, обернувши на це зумовлену неустойку. Коли це на адресу Вінтера та Веденєєва надійшла телеграма

Пропоную одержати позичково в Дніпропетровську вал каменедробилки мого виробу для заводу „Південсталі“. Вал, за моїми відомостями, не вступив у роботу, за мінімальний час я виготовлю такий же вал для „Південсталі“.

Крупп.

... За найкоротший час навантажили вал на важку платформу і приставили в Кічкас на станцію Шлюзова. А монтери з таким зав'язанням кинулися на монтаж каменедробилки, що цілі 48 годин працювали, не йдучи додому, підгодовуючись на місці принесеними обідами. Бож у серці в кожного відзивався стогін лівобережної греблі: „Давай бетон!“

Монтери закінчили роботу рівно за дві доби, хоч керівники заводу давали їм п'ять.

... На знак цього зоря горіла на лівому березі цілий день. Метонярі давали нові рекорди.

І перед Жовтневими торжествами обидва береги салютували один одному:

Вкладено сто десять тисяч кубометрів бетону в жовтень. Американський рекорд перевищено на 112%.

СЕСІЯ

Ранком 26 листопада до запорізького вокзалу підійшов черговий поїзд. Загриміли фанфари, зашумів вокзальний набіг криками „ура“, коли делегати сесії вийшли до кількатисячної демонстрації. Заколювались плакати в руках демонстрантів з написом:

*Привіт II сесії ВУЦВК від трудящих Запоріжжя
й Дніпрельстану*

Тут же почався короткий мітинг поряд з машиною, якої не бачили ні маси, ні вожді їх.

— Це комбайн, нова соціалістична машина для колгоспних полів, — весело пояснювали робітники заводу „Комунар“. — Це перший екземпляр у подарунок сесії.

— Та це ж пшеничний корабель! — скрикнув один із членів уряду.

В Кічкасі робітники нетерпляче ждали гостей. Газета, щоденно надрукована синім шрифтом, закликала зустріти подарів радянської землі новими досягненнями й стопроцентним ударництвом. Колони робітників вийшли зустрічати уряд до залізничної колії біля станції Шлюзова, на чисте поле, де гуляв холодний осінній вітер.

— Народні комісари їдуть до нас!

— Увесь наш уряд.

Ог і поїзд. Він спивається в полі, заораному востаннє, яке розмічене під корпуси велетнів-заводів. Депутати швидко виходять з вагонів. Виходять у селянських свитках, кашубових шапках, в звичайних пальтах і тужурках.

— Бачиш, які наші вожді — наша плоть і кров.

Через годину члени уряду біля головної управи на правому березі. Їм подають відкритий поїзд з лавками, і Вінтер каже:

— Товариші, на Дніпробуд не виходити пішки, бо округлого робіт буде понад 25 кілометрів. Сідайте на платформи, ми вас прокатаємо по всьому будівництву.

Поїзд рушає до каменедробильного заводу — початку бетонного конвеєра. Від каменедробильного до бетонного — іти косяками й тупиками в глибокий котлован ГЕС'у, на лівому Дніпрі.

Увечері в зимовому театрі в оточенні прапорів Григорій Іванович Петровський відкриває засідання другої сесії ВУІІВ і дає слово старому більшовикові, робітникові, голові Всеукраїнської ради народного господарства т. Сухомлину.

Під шум оплесків на трибуну виходить невисокий чоловік з великою головою. Хвилясте волосся гладенько зачесане назад, на вузькому підборідді маленька борідка, чесні очі оберто дивляться вперед.

— Товариші, Дніпровське будівництво, роботи якого ми оглянули, є частина загального п'ятирічного плану великих робіт, наміченого компартією та радянською владою. При величезних труднощах, при недороді за два останні роки харчових і деяких технічних культур, при скаженому опорі капіталістичних міських і сільських елементів, результати першого року п'ятирічки — результати роботи великого Дніпровського будівництва — показують, що намічений план буде перевиконано...

М'яким, але досить гучним голосом Сухомлин говорить про значення Жовтневої революції, що дала змогу пролетаріатові під проводом Леніна почати здійснювати грандіозний план електрифікації, розказує про роль партії в цьому процесі, громить троцькістів і правих, що хочуть зірвати будівництво соціалізму в нашій країні. Далі переходить до конкретного об'єкта, ради якого вирішено перенести роботу сесії на Дніпрельстан.

— Дніпровська гідроелектростанція повинна встановити в першу чергу 6 турбогенераторів по 90000 кіньських сил разом 540000 сил на грудень 1932 року. Друга черга — три турбогенератори, по 90000 сил, а разом — 810000 кіньських сил...

— Ця сила, переведена на людські одиниці, дорівнює силі 16 мільйонів людей. Це більше за все робоче населення України і подвоює нашу працеспроможність...

— Вартість гідроелектростанції визначена в 210 мільйонів карбованців. Я думаю, що робітнича маса, інженерно-технічний персонал, всі пролетарські організації і безпосередні керівники Дніпробуду зроблять усе, щоб здешевити будівництво приблизно на 15%. Це головне завдання...

— ... Будівництво досі йшло в межах затвердженого п'ятирічним урядом календарного плану... Укладено 75000 кубометрів бетону на правому березі і 106000 кубометрів на лівому, при чому всю цю роботу виконано на три тижні раніше встановленого планом строку.

Натхненно говорить далі доповідач про майбутній особистий Дніпрокомбінат, про розвиток сільського господарства в посушливих раніше місцях. Він ганьбить тих, хто стає поперек путі переможної пролетарської революції. Сказом звучить його голос, коли він говорить про викри...

недавно купку українських шовіністів на чолі з академіком Сиремовим, що створили контрреволюційну „Спільку визволення України“.

— Ці панове чудесно мирилися з монархією Романова, мирилися з національними гнітом і не організовували змов. Мирилися з прагненнями німців, французів, поляків перетворити Україну в колонію. А тепер, коли Україна розвиває нечувані темпи в народному господарстві, коли Україна разом з цілим Союзом хутким кроком іде шляхом індустріалізації та соціалістичного будівництва, коли під культурний і побутовий розвиток підводиться потужна база, цим панам, очевидно, стає не по силі, і вони йдуть на змову проти українських робітників і селян; прагнуть зірвати наше соціалістичне будівництво. Вони бажають замінити диктатуру пролетаріату, яка принесла національне й класове визволення робітникам та селянам УСРР, диктатурою буржуазії. Цього їм не бачити, як власних ушей, якими брехливими ідеями вони не прикривалися! Немає в світі сили, що може стати на перешкоді соціалістичному будівництву!

Викликавши бурю оплесків, Сухомлин закінчує доповідь. На червоному фоні прапорів — Вінтер.

Він розповідає про ентузіазм інженерів і робітників, що повели наступ на середню протоку. Про стихійну навалу екскурсантів, через яку часом лишалася без обідів частина робітників, бо екскурсанти з'їдали до двох тисяч обідів.

Зацікавленість будівництвом не дивує — такого типу споруд не багато в цілому світі. Найбільша американська гідроелектростанція на Ніагарі менша за Дніпрогес.

Бувши рекордною технічною спорудою, Дніпробуд має величезне політичне значення. Цією гігантською роботою, зв'язаною з величезною технічною відповідальністю і застосуванням усіх технічних новинок, радянська влада демонструє не тільки перед буржуазним світом інших країн, а й перед робітництвом інших країн, що робітничий клас при диктатурі пролетаріату може дозволити собі провести цю роботу як слід, може братися до того, до чого раніше не брався.

Говорить Вінтер про масштаб окремих робіт, про завдання Дніпробуду; про його фінанси, про увагу до будівництва всієї країни. І закінчує:

— Не тільки щодо Дніпробуду, а й щодо всієї програми нашого капітального будівництва ми повинні сказати, що вся наша країна напружена й натягнута, як струна. Але ця струна звучить, вона передає клич по всьому Союзу і за кордон пролетарям інших країн про те, що таку роботу виконати можна!

Під бурхливі оплески Вінтер скромно ховається серед президії. Тов. Петровський дає слово секретареві ЦК Комуністичної партії більшовиків України, членові ВУЦВК, това-

ришу Косіору. Зал рукоплеще, а Косіор діловито морщить лоб і, усміхнувшись, виходить на трибуну.

— Товариші, наша країна починає розгортати справді нечуване ще в історії людства велетенське будівництво, причому такими темпами і в таких масштабах, що рівних їм немає.

Зосереджено слухають будівники промову вождя. Сидить серед інших тесляр Вакуленко і згадує про інше будівництво.

Було то в дні його молодості, на початку 900-х років, коли Александровськ народжувався в степовій пилюці, як капітальне лістичне місто на шляху Донбас (вугіль)—Нікополь (рудний).

Смілива думка інженера кидала мережані переплетення кроків на висоту 37 метрів. Не тямлячись від страху та боячись втратити заробіток, повзли робітники по тонких перекладинах і ручним способом кували заклепки. А розжарювали заклепки в похідній кухні, підвішеній на висоті. Мілі йон заклепок треба було забити. Ударить коваль молотом, ненароком обпалиться, відскочить, і летить тіло в Дніпро.

Багато людей загинуло. Боялися працювати. То довго будували міст. П'ять років—з 1902 по 1907. А скільки натерпілися страху всі. Інженер теж. Коли пустили перший поїзд, став він над рікою і сказав:

— Як прогнеться міст понад міру—загинула моя кар'єра.

Але міст не прогнувся, витримав спробу, як міст першорядний і лишився на ганьбу старій владі—одну колію проклали на ньому, а другої так і не проклали до революції. Революція сказала: збудуємо тут не нову колію, а цілий Дніпрельстан.

Згадує все це Вакуленко, сидючи рядом із знайомим робітником харківського велетня „Серп і молот“, членом ВУЦВР, що щось креслить у блокноті, слухаючи промову вождя. Вождь говорить з пафосом:

— Я думаю, ми зробимо правильно, коли скажемо дніпробудівцям: „Товариші, на Дніпробуді зібрався цвіт інженерів, найкращі адміністратори, найкращі технічні сили. Ми досягли такої організованості в роботі, що це дає нам змогу вимагати від вас дати на всіх ділянках якісні показники, поліпшити роботу, здешевити виробництво, показати, що Дніпробуд іде вперед, що він підтягує відсталі ділянки нашого будівництва. І тоді Дніпробуд буде дійсним світичем, який показує путь до здійснення соціалістичного суспільства...

Довго не втихають бурхливі оплески.

Після Чубаря, що стисло й образно говорить про фінансування Дніпробуду та Дніпрокомбінату, виступає Федоров, робітник заводу ім. Петровського, і запевняє, що петроградці допоможуть Дніпробудові, як буде треба. Далі дістає слово ударник Дніпробуду, комсомолец Черниш. Як кращого ударника, його обрали на активі вітати сесію. Він читає відкритий лист робітників, інженерів та службовців Дніпробуду.

— Дніпрельстан — це найважливіша ланка ленінського плану електрифікації. Це найпотужніша станція СРСР і одна з найбільших станцій цілого світу.

— Будівництво такого розміру й такого розмаху — одно з найперших у Радянському Союзі, воно вимагало й вимагає великої уваги і напруження від робітничого класу. В момент, коли прибула сесія ВУЦВК, ми можемо констатувати, що цілком упоралися й упораємось з будівництвом Дніпробуду...

— Ми хочемо ще раз скоротити строк будівництва, щоб збільшити темпи індустріалізації країни. Ми висуваємо питання про зменшення строку будівництва на півроку...

— Наша урочиста обіцянка сесії ВУЦВК від ударних бригад перейти до ударних дільниць, цехів, зробити ударним усе будівництво Дніпробуду.

Зажадавши від імени робітників найсуворішої кари ворогам соціалістичного будівництва — членам СВУ, т. Черниш закінчує:

— Разом з робітниками всього Радянського Союзу ми прикладемо всіх сил, щоб виконати п'ятирічку за чотири роки. Успішним завершенням будівництва ми вдаримо по всіх, хто не вірить в сили робітничого класу і хто намагається звернути комуністичну партію з шляху, накресленого нам геніальним вождем Леніним."

Оплески переходять в овацію.

А наступного дня на засіданні Вінтер переживає неприємні хвилини. З одного боку, на нього покладають колосальну відповідальність за дострокове закінчення будівництва, і свідомість цього лягає зморшками під темними бровами біля бесонних очей. З другого боку — життя радує своїми фактами: бетонування рішуче перегнало старі плани. Ентузіазм будівників, про який тут говорять промовці, забезпечує величезний стрибок уперед. Здається — іди тепер без заціпки і користуйся могутнім ударницьким рухом та довісною урядом.

Вінтер мовчить і хмуриється, він шукає страховки.

Зморшки грають на суворому обличчі талановитого скромника. Він згоден, що гасло „Будувати Дніпробуд добре, дешево і на строк“ застаріло. Тепер робітники вимагають будувати його добре, дешево і достроково. Але головне в тому, що готує ріка в середній протоці, як проходитиме повільно на весні.

Сумніви начальника стають оголошеним фактом підчас прикінцевого слова Олександра Васильовича:

— Ми кажемо, що поки не буде підраховано розмір робіт, які нам доведеться провадити, ми не можемо встановити строк довчасного їх закінчення. Ми вважаємо, що справа з ним стоятиме не гірше, ніж досі. Правда, ми робили багато досліджень — алмазне свердлування і т. ін., але виявилось,

що ліва протока не така добра діляниця, як ми гадали.

І Вінтер мальовничо розповідає про підступство ріки, про те, як на дні Дніпра довелося знімати не два метри ґрунтової скелі, а аж десять.

— Ви, товариші робітники, добре знаєте, як різняться два і десять метрів... Я дуже здивований виступом нашого інженера Долини та Суркова, голови нашого робіткому, які легко, немов їх заяви ні до чого не зобов'язують, заявляють, що вони побудують станцію до 1 травня 1932 року. Перед мною вони повинні відповідати. Вони дали ці векселі, і як керівник будівництва, можу вимагати від них ці векселі реалізувати.

Долина (усміхаючись): „Вимагайте, а ми з вас будемо вимагати“.

Вінтер (тим же строгим тоном): „Ми зараз не можемо дати такої обіцянки. Ми не можемо збивати з правдивого шляху уряд та наші господарські органи, заявивши їм, що ми закінчимо цю роботу раніше, бо вони почнуть зрізати наші плани і кошти“...

Стривожений начальник закінчує своє слово і йде в тім. А зал шумить і на всі способи обмірковує тактику страхів Вінтера. І одне врятовує його від осуду — це план електрифікації села, що переважає фантазію і збуджує розуми про тотою здійснення. Якраз на це вказав у свій промов т. Вінтер:

— Лампочка на 25 свічок у хаті українського селянина коштуватиме при ціні 0,845 коп. за кіловат тільки 45 копійок на цілий рік. Якщо трудящі селяни бажають мати дешеву енергію, вони повинні колективізувати свої господарства і перейти на енергію Дніпробуду, що за 4 копійки на місяць освітіть хату і за 12 копійок обмолотить цілий гектар.

Сесія ухвалює резолюцію, посилає привітальні телеграми ІІ сесії ЦВК СРСР, ЦК ВКП(б) та Далекосхідній армії, що бореться за мир проти китайських імперіалістів, які зазіхнули на власність трудящих — на китайсько-східну залізницю. Сесія вітніє нічних вогнів, у супроводі вибухів на кар'єрах сесія прощається з робітниками Дніпробуду.

— Хай живе Дніпрельстан! — кричить Чубар з площадки вагона.

— Хай живуть вожді радянського народу, вожді пролетаріату та трудящого селянства!

— Хай живе компаргія та уряд УСРР — перші піклувальники Дніпробуду!

Делегати вдивляються в непроглядну п'тьму на північно-східному боці, на сгепях і згадують доповідь Балицького про будівництво нового Запоріжжя. Здається, із глухої, порожньої сивими століттями п'тьми, із чорного колишнього рабства виростає білокам'яне місто, засаджене согнею тис

дерев. Багатьом згадуються слова бойового чекіста, що трудищі повинні жити інакше, ніж жили в старий час.

Поїзд відходить під громи оркестрів і крики робітників соціалістичного будівництва. А вслід йому біжать вогні Дніпробуду з гігантськими червоними зорями на обох берегах.

ЙОГО БУДУЄ ВСЯ КРАЇНА

В грудні припинилося бетонування. Біля воріт центральних механічних майстерень бригади слюсарів та механіків зустрічали машини. Вони мали наказ за зиму поправити ставле здоров'я механізмів.

Начальник майстерень Дудін, людина з поривчастим характером, виходив оглядати стада машин — паровозів, кранів, екскаваторів, сандерсонів, думпкарів, скреперів тощо. Часто було чути його слова:

Розібрати легені цієї туберкульозної машини і прочистити механізми.

Рак у шлунку завівся у милого австрійця, — говорив він про австрійський паровоз, у якого в димогарних трубах виявилися раковини та тріщини.

Капітального ремонту було більше, ніж гадали. Це дуже непокоїло Дудіна. Ще восени, підчас бетонування, його постійно злостили недбалі, малонавчені машиністи, що розбивали щодня по дві-три кранові стріли. Тепер це загрожувало зірвати графік ремонту, бо вимагало силу запасних частин. Як це сталося?

Ось одна із звичайних картинок:

Після сесії ВУЦВК Тарасенко, машиніст крана № 37, вирішив показати взірць роботи. Вранці 7 грудня, за 15 хвилин до зміни, в сутінках зимового ранку він вкладав останні цебри. Нова зміна уже зійшла на кран і готувалась прийняти його. Але Тарасенко не відступав місця і опускав цебри з висоти 30 метрів. Упевнено звучали крики:

— Віра — гак!

— Майна, ще майна!

Позад крану на другій постовій колії стояли порожні цебри. Підчас чергової операції кран № 37 зачепився за порожній цебер. Від поштовху система рівноваги машини, що висіла над блоком з людьми, була порушена. Кран з неспущеним цебром дуже нахилився до блока і почав падати, як іграшка у дитини. Злякані робітники (дві кранові бригади) встигли вискочити на настил мосту, а дорога машина з 25 тисяч частин підняла свої масивні колеса і полетіла в безодню.

Почулися крики відчаю. Бетонники, помітивши катастрофу, одночасно вискочили з блока, а кран упав на голу скелю, ушкодивши уламками стріли опалубку блока.

І поки люди бігли вниз до місця падіння, Тарасенко, немов заворожений, стояв над прогоном і безглуздо дивився на розпороті шви сталеві потвори, що шипіла й димувала тепер на дні Дніпра. Візок лежав угору колесами. Струменю диму й пари пронизували його наскрізь, немов у машині починалася пожежа.

Пожежі не сталося. Буйну машину заспокоїли пожежно-кишкою. Негайно оглянули машину і викликали Козуба Якова з двома кранами. Треба було бачити артистичну роботу та келажника, що зумів керувати одночасно двома машинами. Він простягав обидва боки руки і загравав рухливими пальцями. Руки замиготіли в повітрі, як у піаніста, що грає найскладнішу сонату.

Розбитий кран помалу підіймався в повітря, доки з'явився з піонерним мостом і ліг покійно на рейки. Через годину понівечений кран став на свої колеса і на буксирі в'їхав в ЦММ, куди за ним приплентався Тарасенко, дуже збентежений.

Він ждав, що його виключать з партії, виженуть з будівництва. Але дістав догану, штраф, залишився і в партії і в будівництві. Він перетворився в слюсаря і згодом показував непогані зразки роботи. На крани ж не міг більше дивитися без здригання в серці.

... Дудін сидів з своїм активом у конторі і остаточно розмічав графік ремонту механізмів.

— Діла не буде, — попереджав його Кай, плечистий партизан. — Треба своєчасно замовити запасні частини, яких ми самі не зможемо зробити, на заводах Дніпропетровська. Туди поїду, коли треба.

— Ідь і без запасних частин не вертайся.

В управі металургічного заводу Кая зустріли похмуро категорично відмовили. В завкомі до нього усміхалися і митали головою.

— Нам самим треба вилізати з прориву.

В партійному комітеті поспівчували, поляскали по плечу і порадили вдатися в інше місце.

— Ви первісток п'ятирічки. Вдайтеся до Раднаркому, до ВРНГ. Може вони дозволять нам узяти ваше замовлення коштом чиїхнебудь інших замовлень.

Кай вилаяв товаришів, що мріяли про заміну, отже поводили інші заводи. Засмучений відмовленням, він вирішив відшукати ентузіастів Дніпробуду в робітничій гушті і насамперед знайти учасника сесії ВУЦВК Федорова.

— Ми йому нагадаємо обіцянку. На вітер більшовиїстських слів не пускають.

Він знайшов Федорова в групі ливарників за сніданком. А поряд з ним сиділо кілька партизанів, Каєвих друзів, що ними він проливав кров у боях з ворогами робітничого класу.

Сердечно зустрілися товариші, що не бачилися багато років. Тут відчув Кай, як йому заздять друзі: він же на великому Дніпрі.

Кай почав мальовничо розказувати про береги, що грають огнями своїх вечірніх зор, про тиху воду на великій ріці, що відбиває кожную вишку кранів та дериків, про людей — посів буйної енергії, про більшовиків Дніпробуду та його молодих ентузіастів. Ливарі забули про свій сніданок і згруппувалися навколо щасливця, що брав участь у боях з рікою.

— А що тепер чути на Дніпрі у вас?

Кай нахмурився і, зітхаючи, сказав:

— За планом у січні треба пустити ріку в ліву протоку, щоб закрити середню. Але Дніпро поверне ліворуч, тільки коли ви допоможете відремонтувати наші механізми, коли виготуєте за два тижні запасні частини.

На хвилину запанувало мовчання.

— Я відповім тобі, дніпробудівський партизан, — із групи ливарів вийшов літній металіст з посивілими вусами і волохатими бровами. — Не може бути, щоб ми, старі петровці, зривдили Дніпробуд. Не ображайся, товаришу Кай, що тобі відмовили і заводоуправа, і завком, і навіть партійний комітет. Ми після твого від'їзду подивимося, хто там сидить, чому у нас вийшов прорив, коли ніякого прориву не повинно бути.

Очі літнього металіста блиснули спід кепки, і рука зробила загрозливий жест.

— Ми працюємо по сім годин на день, у нас лишається ще вільний час. Так от, я пропоную своїй бригаді (вона вся тут) погодитися ради Дніпробуду на понаднормові роботи і виконати замовлення. Тим паче, що наш же делегат Федоров обіцяв. Ваше слово, бригадо?

Збори загули і взяли на себе зобов'язання приставити потрібні частини до Кічкаса. Тоді ж у полум'яному теплі народилися слова, що стали потім крилатими:

— Дніпробуд буде вся країна.

Примітка: В наступному 1936 році в нашому журналі подамо ще один розділ з твору В. Кузьміча „Гребля“, саме розділ „1930 рік“.

Ред.

ПОВНОЛІТТЯ ТОВАРИША

Свіжого вітру подих,
На травах холодні роси.
День розгортається. Сонце
Сходить і сипле огонь.
Ти все відчув. І холод,
І спеку, і справжні грози...
Весна починала рік твій,
І осінь кінчала його.

І рік твій проходив у полі.
Вербові шляхи та отара,
Та хліба шмат у торбині —
Це в час голубих світань.
А дома — брати та сестри,
Та матері сіра старість...
Ти йшов за отарою в полі
І ранкові рози змітав.

Ти йшов за отарою. В спеку
Вмивався солоним потом.
А ввечері повертався,
Тобі шелестіли сади,
Ти виростав у полі,
Ти виростав у роботі,
Ти був чабан і наймит,
І ти такий не один.
В полях зеленіли ранки,
В полях зацвітали гречки.
І ще — за полями далеко
Синів сосновий бір.
Така твоя перша школа:
Поля, світання, овечки,
А потім, нескоро — курси,
В колгоспі
Ти бригадир...

То було, та пронеслося,
Як у вирій ланка птиць...
Скільки, скільки довелося
Працювати в гурті жниць,
Важити в руці колосся
Жита, ячменів, пшениць.
Скільки, скільки переходив
Поле впоперек і вздовж,
То були твої походи
У погоду, в непогоду,
В спеку, вітер, сніг і в дощ.
Ти чабан, і ти колгоспник,
Бригадиром був найперш,
Шелестів тобі колоссям
Урожай. І листя в осінь
В ноги слалось...
А тепер...

Вечорами
Пахнуть трави,
Пахнуть сосни в таборах,
Вітер ходить вечорами
По долинах і горах.
Вечорами
Із вітрами
Затишає пісня та.
Десь гармонія заграє
І проста, і не проста.
Пахне ліс. Земля зітхає.
Ніч. Зоря...
І тишина.
Табір — тихне - затишає.
Спить соснова глушина.
Там за лінію — дозори.
Тиха темінь — караул.
Яструбиним оком зорі
Ронять світло на траву,
Ти проходиш за намети,
Ти — чабан і бригадир,
Ти — зразковий кулеметник
І молодший командир.
Знову мрієш, як бувало,
Про отой дівочий лист —
Ти зразковий зап'явало
І невтомний гармоніст.
Шепотить соснове віття,
Гомонить сосновий сад...
Це, товариш, повноліття,

Молодість і повноліття,
Та про це ти знаєш сам.
Знаєш так, як ніч з любов'ю,
Як дорогу в свій намет,
Як свою прекрасну зброю,
Бойову, переміжну зброю,
Свій найкращий кулемет.

Ти проходиш за намети,
Шелестить сосновий бір.
Ти зразковий кулеметник
І зразковий командир.

Харків
1934

САМСОН

ОПОВІДАННЯ

— Так ти кажеш, Самсоне, скривдив тебе директор?..

— Авжеж, товаришу начальник. Сам посуди: я партизан, батрак. За радянську владу бився. Життя свого не жалувал. Радгосп оцей засновував, а тепер... хоч живий у землю...

Начполітвідділу пильно вдивляється в кремезну постать Самсонову. Той стоїть, похнюпивши голову. Від хвилювання його великі руки не знаходять собі місця.

— Ти партизан, Самсоне? Так?

— Хіба ж не знаєте... разом біляків колошматили...

— І здорово колошматили, Самсоне!

— Аж пір'я сипалось, — дитячою усмішкою загорається обвітрене обличчя партизана.

— А пам'ятаєш ти, Самсоне, ранок у яру під Чорним лісом? Пам'яташ ти зрадника Ваську Жосана і наш присуд?.. Самсон стоїть хвилинку нерухомий.

— Так, пам'ятаю...

Увесь запас слів, що їх приготував собі на захист, ідучи до політвідділу, випарувався у Самсона, і хоч як напружує мовок, нічого не знаходить собі на виправдання. А спогад начполітвідділу вже формулює вирок в його уяві...

... Урочисто і стрімко підноситься угору вікове дуб'я. Шумить лагідно, обм'яклий від нічної вологи червлений лист. Мдерно, по-осінньому стигло пахне земля. А вони судять зрадника. Він заснув у дозорі. Петлюрівці, що йшли облавою на ліс, заскочили сонного дозорця. Думаючи врятувати життя, він узявся непомітно провести розвідку до штабу загону. Притував загін своєю рішучістю і сміливістю командир. Однак семеро товаришів наклали головами. І ось винуватець їхньої смерті — Васька Жосан — у колі партизанів розгублено розводять руки:

— Не губить життя, земляки... Братці, дома жінка, діточки...

Він упав на коліна, благально простягає по черзі до кожного тремтячі руки, припадає здеревенілим лицем до землі, моторошний у своїй приреченості...

Самсонові самому захотілось затужити разом із Ваською. Був тоді Самсон наймолодший у загоні.

— Пізно, Василю. Ті вже не встануть...— приглушено хтось кинув з гурту. І як блискучий меч поміж тим, що благав, німою стіною партизанів, упало сторожке недовір'я.

— Хто?— холодно спитав начальник. Він тоді був командиром їхнього загону.— Хто?— повторив він, і для всіх одразу ясний став присуд.

— Звиняй, земляче,— хвилюючись підійшов до зрадника Самсон. — Розступіться, товариші!— вже твердо промовив він і рішуче послав у карабінку патрон...

— Да, Самсоне! Так умирали в громадянську ті, що губили довір'я колективу. Так тоді вичищали ми з своїх лав зривщиків залізної революційної дисципліни. Як же ти сподіваєшся,— товариші подарують тобі вчорашній твій зрадницький вчинок? Ну, скажімо, директор послухає мене, скасує наказ про звільнення. А що я скажу, як начальник політвідділу, твоїм товаришам по бригаді? Вирок товаришів, у яких зламане довір'я до тебе, не в силі скасувати жодний наказ. Віднови довір'я—тоді я зможу говорити за тебе...

Самсон мовчав. Він уже сам зрозумів, що довір'я бригади до нього увірвалося ще тоді, як він злигався з тим сірогозьким Шельменком. За їхнє частування підтримав рвацькі вибоги про чоботи.

Згадав далі випадок з оплатою ремонтних годин тракториста. Як досвідчений тракторист Самсон розумів: неправильна тарифікація, запроваджувана дільничним механізатором. Шкідницька вона, раз побудована так, що тракторист підчас перестою трактора заробляє більше, ніж виконуючи норми оранки або якоїсь іншої польової роботи.

Але Шельменки вговорили його, і він настояв на шкідницькій системі. У жнива трактористів не вистачало. Керуючий відділком дивився крізь пальці на рвацькі витівки Самсона. За ремонт комбайнів платили „акордом“, як писалося у звіденнях, а насправді „на око“, гамузом. І от крок за кроком протиставивши себе трикутникові відділку, він, бригадир Самсон Шарлай, докотився до краю—його знято з роботи вірніше, вигнано, як паршиву собаку, з бригади за розклад дезорганізацію роботи.

— Вихідний день припадав на неділю. У неділю в сірогозах „храм“, а в Шельменок усі родичі іменинники. Ото підбивають вони мене: „Поробили, Самсоне, ми жнива, обжилися, пора і відпочити. Вихідний день наш, гайда, погуляємо! Робота ж— вона холку завжди твою знайде. За шматок мовляв, воював, що й відпочити не дають“... А у п'ятницю в суботу дощ. Отож ми ті два дні і простояли. У неділю звісно, треба на роботу йти, адже два дні у тижні прогуляв а тут Шельменки до мене! „А піріжки, Самсоне, а горілки

Пропадатиме чи що? Робота підіжде. Її, браток, тую роботу поки світ сонця не переробиш". А мені страшно вато як бригадирові, і совість щось наче не дозволяє. Довго вагався, та врештоту уговорили мене Шельменки... „Ото який! Та ти тільки моргни, ми самі враз усе обладнаємо. Та для такого героя... Бригада не хоче, пойняв? Забастувала, і квит. Давай, мовляв, вихідний за жнива, от і все. А при чому тут бригадир? Хіба ж він диктатор який, чи що... Як маса рішила, так і мусить бути. Одним словом, Самсоне, ми все беремо на себе, а твоя хата з краю. А з нас що візьмуть? Чи так, хлоп'ята?.. До того ж, Самсоне, ячийщики ще наказа не виробили, до півночі сидітимуть, а ми потихеньку у Сірогози. Мовляв, до лазні попаритись, білизну змінити тощо. От... А без нас хто на роботу піде? А цілу бригаду не судитимуть. Винуватих нема, значить, усі праві"...

— Так ти зрозумів, Самсоне, до чого дійшов у своїй сліпоті? Зрозумів ти, чим став у тих Шельменків? — Начальник новчки спостерігав, як борються різні думки на обличчі Шарлая.

Досвідчене око майстра людської поведінки зважувало: чи лишилося хоч щонебудь щирого у цій людині, за що можна учепитись, щоб витягти її з бруду, чи варта вона того, чи придатна вона ще до переробки.

Начальник знав, що у Шарлая в глибині ще незайманий цільник людської душі. Він мислив: бур'яни розкладу ще не встигли глибоко вкорінитись у Самсонову бідняцьку душу. Але треба, щоб людина усвідомила небезпеку. Нехай розбереться і сама вибере своїми руками куркульський будяк.

— Так чим ти став, Самсоне? — лагідно повторив своє запитання начальник, пильно вдивляючись в обличчя бригадира.

Шарлай мовчав. Він уже все зрозумів. Зрозумів, що сам своїм вчинком розірвав те, що зв'язувало його з колективом.

„Адвокат куркульський" — презирливо кинув йому сьогодні комсомолець з його бригади. — У кращому разі адвокат, а в гіршому — зрадник, куркульський агент, — картав себе Самсон — Рвач, бузотьор, зривщик, куркульський полигач — ось хто ти, Самсоне, — зробив підсумок Шарлай і злякався. І до сліз жалю стало Самсонові свого славного минулого, своєї партизанської честі, свого бідняцького походження, звання ветерана і засновника радгоспу.

— За що воював? За що страждав? Щоб тепер товариші як ворога цурались...

Хоч як старанно добирав Шарлай різні доводи на виправдання своєї поведінки, — всі вони розсипались, як дим, і язик не повертався щось вимовити.

— Адвокат куркульський тепер Шарлай, от хто, — глухо мислював Самсон і аж злякався свого присуду. — Колись гадів

білих трошив оцією рукою, а тепер...— Він скрипнув зубами і замовк, нахиливши голову...

— В кращому випадку адвокат, а насправді посібник шкідників, каерів. Шельменко, Самсоне, не абияка птиця. Ось подивись.— Начальник відкрив шухляду і поклав перед Шарлаєм листок списаного паперу.— Це зізнання Шельменка. Його заарештовано вчора як учасника шкідницької групи. Пізнаєш руку?

„... Був сотенним у банді Чорного Ангела. Розбивали цукроварні, грабували містечка, різали євреїв, комуністів і незалежників. У радгосп прийшов із своїм братом, щоб організувати шкідництво, на випадок чого—зібрати надійних людей...”

— А ось тут і про тебе, Самсоне, слухай... „Бригадир Шарлай став слухняним знаряддям у моїх руках. Ми використовували його пихувату вдачу і кожен промах радгоспної адміністрації. Роздмухували його невдоволення радгоспними порядками. Обережним підлещуванням обробляли у потрібному для нас напрямку і створювали з нього знаряддя для своїх шкідницьких цілей. Знаючи гарячу вдачу Шарлая, ми все вели до того, щоб підбити його на вчинок, який призвів би до звільнення з радгоспу. А тоді не важко було б підмовити Самсона на який завгодно виступ...”

— Сволочі! Он куди гнули? А де ж розум твій, де очі були твої, шляпа ти нещасна, Шарлай,— підхопився обурений бригадир.— Куркульський попихач, куркульська зброя, ось до чого дійшов ти, Самсоне, через свою пиху, нерозсудливість і короткозорість...

Шарлай зовсім розгубився. Бігаючи очима від клятого аркуша паперу до обличчя начполітвідділу, благально прикладав незграбні руки до грудей, скоромовкою намагаючись довести—не все ще загублено. Ще всередині у нього, отут і грудях, жевріє туга по роботі. Його обплутано, він довго помилявся, але тепер полуда спала з його очей.

— Я їх усіх шкідників виведу на чисту воду. Я все розкрию... Роботою змию з себе ганьбу. Виженіть мене навіть із радгоспу, тільки повірте, товаришу начальнику! Білі ставили мене до стінки, пальці дверима прищіплювали... Падаєш ще тоді я був, а пари з уст не пустив... А тепер...— Шарлай змахнув руками і розгублено впав на стілець.

Страшно було дивитись, як плакав цей здоровецький мужчина. По-дитячому, незграбним рухом, він розтирав кулаком по обвітреному суворому обличчі сльозу. Кулаком тим можна було б вола убити...

— Облиш, Самсоне, не треба!— Начальник лагідно, але твердо поклав руку на плече Шарлая.— Це тобі гіркий і жорстокий урок. П'яна і гнила компанія ще не вбила в тобі остаточно пролетаря і людину. А ворог ще не добитий, Самсоне. Пильнувати його тепер знатимеш де...

Начальник задумливо пройшовся по кабінету.

— А заяву свою забори, Самсоне, забори і порви, щоб ніхто не бачив твоєї ганьби, щоб не знали твоїх слів, написаних під диктант класового ворога. Іди, працюй. Я сьогодні ж поговорю з бригадою. Починай знов з рядових. Виправляй помилку. Зроби так, щоб товариші знову повірили тобі...

Оновлений вийшов з політвідділу Самсон. Невдовзі він став одним з кращих ударників радгоспу.

ПІСНЯ ПРО ВИНОГРАДНУ ЛОЗУ

(З АБІССИН СЬКИХ ПІСЕНЬ)

У долині, де біжить гримучий Ніл,
 Виноградну лозу я посадив,
 Жарку землю мотигою збивав,
 Трое день натомившись проспав.
 А як вийшов — головою поник,
 Задавив безпорадний в серці крик;
 Ніби хмара, ніби смерч навкруги —
 На долину ідуть вороги.
 Не цвісти тобі, лозо, не шуміть!
 Тоскно б'ється в небокраях мідь;
 Римські воїни на селища ідуть,
 Не для них моя втома і труд.
 Насувається тісно отряд,
 Чорний пил укриває солдат,
 Їх пропасниця трусить, спека б'є,
 Як прокляття, над Нілом солдат іде.
 Та не дійдуть до долини вороги.
 Виростай, моя лозо, і шуми,
 Наливайся бучна і хмільна,
 Переможцям готуй вина.
 Підіймається знедолений мій край.
 Жарку шаблю зза пояса зрива,
 Хто на конях, а хто й піший — на бій,
 Попереду жебраки і раби.
 Покидають онуки дружин,
 Гей, гострять онуки ножі,
 Б'ють в дорогу найжирнішого козла,
 Ллють в баклаги найгустішого вина.
 — Ти рости, рости, лозо моя,
 На зло ворогу — висока і хмільна,
 Щоб не сором було дужих стрічать,
 Щоб було чим перемогу запивать!

Жовтень 1935 р.

ДРУЖБА І КОХАННЯ¹

Довга горожа обтикана цвяхами. З акацій вже облітає листя. Під горожею — суха й жовта трава. На ослінчику, коло поріт, втягнувши голову в комір драпового пальта, як завжди, мружить очі старий поміщик Нестелій. Лице його стало світліше, наче він помолодшав, але біленьке волоссячко по-зеленіло, — срібло взялося окисом.

Тодька іде повз нього, та старий не кличе його, навіть не чує його кроків. Тодька вертається і, як навчала його мати, скидає картузика:

— Здорові були, дідусю Нестелій.

Старий розплющує очі, вони мутні й безглузді. Він перемагає себе, і очі починають прояснятися, неначе плівка спадає з них.

— А, це ти, хлопчику? Сідай, сідай, поговоримо... Десь у мене була цукерка... — Але він марно шукає її по всіх кишенях пальта. Її немає в тих кишенях, а розстебнути пальто він не здатний.

— Мабуть, там, у піджаку, — мурмоче він, наче перепрошує. — Ну, розкажи, куди й чого мандруєш... — Голос його глухий. Тодька насилу розбирає слова. Якби він не чув їх колись раніш, навряд чи зрозумів би він, що хоче сказати старий. — Розкажи...

— Я, дідусю, до вас... за ділом...

Старий трошки відсувається, потім знов закриває очі. Тодька чекає. Минає хвилина, друга... Минає багато хвилин. Старий усе дрімає. Тодька тихенько тягне його за рукав:

— Дідусю, не спіть! Не спіть, дідусю! Мені треба поговорити з вами про справу.

Старий здригається, наче йому раптом стало холодно, і насилу розплющує очі.

— Га, хлопчику?

— Дідусю, мене не прийняли до реальної школи...

Очі старого знов прояснюються, в них з'являється вираз уваги.

¹ Уривок з роману: „Щаслива людина“.

— Чому не прийняли?

— Через проценти... Адже я єврей...

Старий стурбовано заметушився:

— Де ж вони? Чого ж це нікого немає? Ну, я сам, сам піду... Заговорився тут з тобою...

Він ледве-ледве підводиться. Сьогодні він без палички. Тримаючись за паркан, він добирається до фіртки. Силкується відчинити її і не може. Тодька поспішає йому допомогти. Одчиняє фіртку й мурмоче:

— Дідусю, попросіть за мене... щоб прийняли... я буду добре вчитися...

Старий іде:

— Забалакався я з тобою, а в мене діло... діло в мене...

Тодька залишається на вулиці. Кілька хвилин він стоїть непорушно, потім бреде поволі до колишнього хазяїна дому Олексія Івановича. Той саме виїздить із подвір'я. Він сидить на новеньких бігунках, товстий і куций рушничний футляр бамбається в нього на спині. На ногах — нові чоботи вище колін. За бігунками висококом біжать веселі Альма старша і Ральф. Побачивши Тодьку, Олексій Іванович приязно киває йому головою.

— Здоров, а я на полювання.

— Олексію Івановичу, діло до вас, станьте на хвилинку...

Він натягає віжки.

— Яке в тебе може бути діло?

— Мене не прийняли до реальної школи... Через проценти...

— А що ж я можу зробити?

— Я думав... Я хотів, щоб ви попросили... бо я буду добре вчитись. У мене були круглі п'ятірки, тільки учителі хитрі... Якщо ви попросите, мене приймуть...

— Ні, брате мене там не послухають... От і Шурку нашого не прийняли... Бувай здоров, Тодько! — Він смикнув віжки і від'їжджає мурмочучи:

— Що воно за чудний народ, неодмінно в середню школу! Тодька вертається ні з чим.

Тягнуться довгі порожні дні, безсонні ночі. Батько не спить, мати не спить, Тодька не спить... Всі думають, думають, думають. І нічим не можуть допомогти. А гроші кінчаються. Далі — знов голод, холодна зима. Так довго сидіти без грошей, що, доставши невелику суму, не зуміли як слід розпорядитися, накинулися на менш потрібні речі і не купили головного — палива, муки, цукру.

Тодька цілими днями читав, писав батькові ділові листи, але вечорами виходив з дому. І ніяк не можна було його втримати. Ледве смеркне, блиснуть на проспекті перші електричні вогні, що замінили газові, Тодька чистить черевики, надягає свій майже гімназичний костюм і виходить.

Анна Залманівна довго не могла зрозуміти, що це за чудні речі. І Тодька не хотів признатися, куди він ходить. Раз вона простежила й побачила, що він входить в один із домів на Мостовій вулиці, там перелазить через горожу в Комерційний сад. Анна Залманівна догадалася, що Тодьку приваблює в сад кінематограф. Там щовечора живі картини. Про це вона чула і від знайомих. Дочка нового хазіна дома підка Гавриленко теж щовечора ходить на картини. Не дивно старий Гавриленко бурчав:

— Показилися з тими картинами... Все німці вигадують нам на згубу.

Тодька дуже полюбив кінематограф. Він бачив нових людей, нові країни... Часом трагічна подія в Венеції, коли прекрасний граф і жінка дожа гинули від руки ревнивого чоловіка, викликала сльози; іншим разом негр, що об'ївся крему, викликав сміх, від якого Тодька падав з ослона. Вечером було і тужно було; все це були почуття високого напруження, потрібного незвичайній натурі хлопчика.

Анна Залманівна з останнього почала давати Тодькові гривеники, аби тільки він не лазив через горожу. Поперше, це нечесно, подруге — небезпечно... Можуть зловити, побити... Не діло лазити через горожу! На гривеник вони ще годні розщедритися...

Таким чином Тодьчині вечірні прогулянки були узаконені без ніяких скандалів.

Раз у саду по сусідству з Тодькою на лавці сидів високий студент з довгим волоссям. Тодьку він зацікавив своєю сумною усмішкою, своєю самотністю. Як видно, він нікого тут не знав і нудьгував. Він теж поглядав скося на Тодьку, покашлював навіть, ніби хотів заговорити...

Погасло світло... Забренькотів рояль. На екрані страждала чесна жінка, що стала жертвою „фатальної, злочинної пристрасті“.

На хвилинку Тодька забув про сусіда. Раптом, у той момент, коли жінка на екрані просунула голову у зашморг і гандалчі затаїли поди́х, дожидаючи її смерті, поруч почувся голосний шепіт:

— Нісенітниця!

Тодька відчув, що це сказав студент. Кінчилася картина, — Тодька і студент одночасно повернулися один до одного... Студент усміхався:

— Ну, й дурне...

Побачивши, що й Тодька усміхається, студент засміявся. Сміх його був такий добрий, тихий, що Тодька мусів і собі засміятися. Весь чар картини зник.

— Ви любите картини? — спитав студент.

— Дуже люблю, — одверто признався Тодька.

— Ходім, пройдемося.

Вони пішли по алеях. Студент розпитував Тодьку, де живе, що робить, як проводить час. Тодька розказав усе, навіть невдалу спробу вступити до реальної школи. Вислухавши його, студент похилив голову й замовчав. Усмішки й сміх змінилися сумною задумою. Доходили потужні звуки духового оркестру, гомін, сміх... Студент знов заговорив. Цього разу він розпитував про місто, про страйки, про шум, про гром... Тодька розказав усе, чому був свідком, що чув від інших, і, нарешті, скрикнув:

— Та ви, видно, не тутешній!

— Ви вгадали, молодий юначе, я не тутешній... Щойно сьогодні приїхав... Ви перший мій знайомий в цьому місті.

Тодька став, витер руку об штани і простяг її студенту.

— То будьмо знайомі! — Вони міцно стиснули один одного ному руки.

Перший раз у житті Тодька назвав себе повним ім'ям Теодор Айзман. Чомусь захоїлося йому цим разом представитися дорослою, самостійною людиною. Адже й до нього звертались, як до дорослого. Студент і собі відрекомендувався.

— Кошут, Порфїрій... Радий познайомитися... Знаєте вас — Теодор?

Вони перебули разом цілий вечір, і їм не було нудно.

Студент спитав на прощання, чи не знає Тодька, де можна оселитися? Він хотів би в якійнебудь родині, з повним пансіоном... Але, головне, щоб недорого... Він дуже і дуже небагатий... Згоден за лекцію, за дві лекції...

Тодька раптом подумав, що добре було б брати в нього дві лекції. Не хочеться розлучатися. До того ж у студента щось спільне з Розою, з дорогою Розою. Її забили поліцаї, а студент дуже, дуже подібний до неї... А чим він так її нагадує?

— Знаєте що? — сказав Тодька. — Ходім до нас. У нас небагато... Але в мене чудові тато й мама. Правда, вони трошки не такі... Тільки дуже славні. Якраз і мені, і братикові, і сестриці треба вчитися, а грошей немає...

Кошут погодився. Вони пішли. Чим ближче було до дому, тим тривожніше билосся Тодьчине серце. Що буде? Господи, що буде?.. Адже мати може вигнати Кошута!

Тодька надумавсь перше побігти, подивитися, що діється дома, потім, коли все гаразд, ввести свого гостя в дім.

Батько трумав на гітарі, а мати плакала. Значить, у нього гарний настрій. Мотька й Женька малювали солдатиків. Було тихо, мирно, навіть теплота якась розтікалася по кімнатах. Тодька увійшов, мати обняла, поцілувала його, хотіла втримати, але він тихенько випручався і сказав:

— Матусю, ти не гнівайся. Я привів одного свого товариша... Він коло воріт. Чи можна його запросити до нас?

— Так пізно? Уже десята година... Та не стояти ж йому під ворітьми... Поклич його...

Через дві хвилини Тодька з'явився в товаристві Кошута. Мати звійковоіло схопилася, витерла очі. Сендер зазмер з гітaroю в руках, Мотька й Женька вирачили очі...

— Простіть, простіть нам...—заговорила швидко Анна Залманівна.—Тодька не сказав, який ви, він сказав, що ви його товариш... от чудний хлопчик!

— А що ж,—бадьоро і цілком серйозно оззався Кошут,—ви з ним лише сьогодні познайомилися, але вже друзі... Прекрасний син у вас, розвинений і чесний! З ним приємно приятелювати.

На столі, як завжди в таких випадках, з'явився чай. Анна Залманівна не могла прийняти людини без того, щоб не пригостити її. Кошут не відмовлявся. Він з насолодою випив три склянки чаю з житнім хлібом. Їв і пив з видимим задоволенням. І це всім було приємно.

Він сказав широко:

— От, спасибі... А то я проголодався.

Через півгодини він уже не здавався стороннім. Такий простий він був у поведженні, таким здавався ширим, що з ним ні трохи не було ніяково. Всі вивчені правила етикету, всі умовні слова, за якими звичайні люди, наслідуючи світських, стараються приховати свою справжню думку або настрій, з ним якось були непотрібні.

Виявилось, що він з великого надморського міста. Студент третього курсу медичного факультету, висланий адміністративним порядком. В селі у нього стара мати, якій він помагає. А заробляв він лекціями дуже мало, не вистачало йому й матері... Підчас заколотів він не міг сидіти, склавши руки, виступав на сходках, брав участь у демонстраціях... Його арештували й вислали з міста. Тепер він може жити скрізь, крім столиць і свого університетського міста.

Після чаю Тодька грав на гітарі. Кошут задумався, зростає сумний. Він сам спробував грати. Хоч і не було в нього голосу, але він дуже мило й широко співав сумних українських мелодій і пригравав собі на гітарі. Так, непомітно, просиділи до півночі. Анна Залманівна занепокоїлася, що діти так пізно не сплять. Вона просила гостя посидіти ще трохи, поки вона повкладає дітей. Він не відмовився. Поки Анна Залманівна клопоталася з Мотькою й Женькою (на Тодьку чомусь, хоч він був і молодший за Женьку, дивилися в сім'ї як на дорослого), Сендер розказував Кошуту про своє дитинство, про батька, про сільське життя. Вони дуже сподобалися один одному, і Тодька, що не упустив жодного слова їхньої розмови, був невимовно радий взаємній симпатії, що так швидко й щасливо встановилася між ними.

Коли давно звернуло з півночі, Анна Залманівна заявила, що так пізно не можна пускати людину, яка вперше потрапила до їхнього міста. Так вийшло, що в перший день зна-

йомства Тодька і Кошут лягли разом спати, на підлозі. Вночі Альма нишком виповзла спід ліжка і, користуючись твердим сном Анни Залманівни, прикорхнула збоку. Уві сні вона вихала й лизала Тодьчине лице, а Тодька обнімав Кошута. Йому снилося, що він спить з Соколиним оком — одважним ватажком індійців.

Бранці Анна й Сендер ніяк не схотіли пустити гостя в сніданку. Він ніяково відмовлявся, червонів навіть, потім погодився і сів до столу. Тут почалася найцікавіша розмова. Сендер, сотні разів перепросившись, спитав гостя, що він має робити в Катеринославі, чи думає стати на службу, розпочати якенебудь діло, чи, може, збирається переписувати папери на пошті, давати лекції і таке інше? Кошут відказав, що він на службу навряд чи стане; поліція не дасть потрібних довідок; переписувати паперів не може — письмо в нього зовсім погане: торгувати і поготів не збирається — і грошей у нього немає, і надто вже йому огидна торгівля, — а от лекції він давав би з великою охотою, аби було кому. За стилем і квартиру він згоден навіть дати кілька лекцій...

Сендер Абрамович поцікавився, чи не буде незручно — огляду на владу — коли він, Кошут оселиться в них. Кошут відказав, що не знає, але, на його думку, навряд чи буде влада втручатися в приватні справи Кошута та його учнів.

Анна Залманівна приєдналась до розмови.

— Я б дуже хотіла, щоб пан студент оселився в нас. Правда, ми не можемо дати окремої кімнати, зате він буде як дома; ми дуже швидко звикаємо до людей... Адже тільки вчора прийшли до нас, а вже мені здається, що це рідний... Слово честі! Але ви кажете — стил! Коли ви не будете дуже перебирати, то чим багаті, тим і раді... Будете їсти те, що їмо й ми... У нас, взагалі, немає моди: одне, другим друге... Ви не повірите, але є такі хазяйки, що ховаються від чоловіка, навіть від дітей, і нищечком їдять найкраще... Але в нас цього немає. Наша мати небіжка так не навчала... Спитайте кого хочете. Тільки справи в нас саме тепер поганенькі... У нас не завжди буває обід з двох страв...

— Це пuste! — весело кинув Кошут.

— І не завжди м'ясо...

— Дурниця!

— І.. одно слово, коли ви не будете вередувати, то будете в нас, як старший син у домі...

Так відбулася угода, і того ж таки дня Кошут з'явився з важким чемоданом, в якому була одна пара білизни, три пари панчів і багато всіляких книжок, у всіляких опрацюваннях російською, німецькою, українською і навіть французькою мовою... Сендер, бачачи, як Кошут розкладає книжки на стільчиках, про всяк випадок спитав:

Скажіть, тут немає таких, яких не можна? Коли є, то я їх сховаю десь інде.

Ні, це все легальна література, підручники більше,— записоків його Кошут.

Тодька не відходив від Кошута, Альма не відходила від нього. Женька і Мотька гуляли на дворі і не заважали нікому тішитися товариством нового друга. Він говорив на краю, ходячи за Кошутом слідом. А той, хоч був зайнятий дослідженням на новому місці, знаходив час уважно слухати Тодьку і відповідав йому цілком серйозно, не натякаючи ні на те, що Тодька заваджає.

Анна Залманівна в цей час ходила під руку з Сендером Яковичем здовж базарних рядів і шукала якогонебудь пристойного, але дешевого ліжка для пожилиця. Гроші кінчилися, і вони торгувалися за кожний гривеник. Задля економії Сендер на собі приволік і ліжко і пружинний матрац. Квартирі провели радикальну реформу; з дитячої кімнати перенесли в батьківську спальню. Улаштувалися добре, навіть дуже тісно.

Не встиг Тодька зібрати свої зшитки й підручники, з'явитися до першої лекції, як у їдальні показався Гавриленко. Він увійшов якимось нечутно, виник на тлі ночі з шапкою в руках і прошовкотів:

А хазяїна можна?

Сендер саме скінчив розставляти меблі і ту ж мить зник.

Здрастуйте, пане хазяїне! Добридень... Чого ви хочете?

От цього я й хотів... Хазяїн — кажете, а хазяїна не знаєте... Бачу я, що квартиранта взяли. Але на це хазяїна не має права... Немає того, щоб спитати, а може хазяїн не хоче? Може гніватися буде за квартиранта? Може квартирант ворохобник який, хай бог милує... А ви не питаєте... Не гаразд... Негаразд воно...

Та що вам,— розвів руками Сендер,— чого тут питати? Я наймаю цілу квартиру. Кого хочу, того й пускаю...

То що ж, по-вашому я вже й не хазяїн у своєму домі? — перинся Гавриленко.— Хто за порядок відповідає? Я відповідаю... Коли, наприклад, почнете ви бомби робити, хто відповідає? Я! Потім ще й те — людина нова... Воду пити не можна? Буде... Без того не можна... Митися буде, білизну пратимуть... Ну, й вивозу більше... Ото й полічіть, скільки воно хазяїнові коштуватиме... Ні, ви вже краще вибирайте. Собаку без дозволу завели, квартиранта тепер пустили... Сендер зразу зрозумів, куди хилить старий скнара.

Чого ви хочете?

Нічого я не хочу... Вибирайтеся. Я руських пустю. Ще,

сохрань боже, сплять мене через вас... Або в тюрму сидіти пускаєте ви не знати кого...

Кошут давно зрозумів мету цього візиту. Пашпорт його з поміткою: „Під нагляд поліції“ був поганим аргументом проти вимог хазяїна. Щоб не ставити Сендера Абрамовича в ніякове становище, Кошут сам запропонував:

— Коли треба додати, то я від себе буду платити за віз, за воду... За впис заплачу... Адже я розумію, що кожен хоче.

— Спасибі, спасибі,— одразу ж пом'якшав Гавриленко. Тепер народ безсовісний пішов... Ніхто тобі не співчував. Кожен тільки на кишеню зазіхає, щоб якнебудь пограбувати.

Надаремно Сендер робив очима знаки, Кошут або не зрозумів їх, або не хотів розуміти... Він одразу ж запропонував десять карбованців на місяць від себе на додаток до квартирної плати. Хазяїн був навіть зворушений. Ще б пак, за квартиру він брав п'ятнадцять, а тут з одної людини, власне ніякої площі не займає, він дістане ще десять карбованців на місяць...

Кошут тут таки заплатив за місяць наперед. Гавриленко пішов, задкуючи, низько кланяючись і притискаючи шапку до грудей. Ледве зачинилися за ним двері, Сендер сказав докірливо Кошутіві:

— Марно ви набилися з грішми... Ці десять карбованців на рік, я беру на себе... Як тільки одержу, ми з вами поділимося. Та коли йому показати гроші, він уже не чекає. Не легко буде його спектися. А потім, коли бог дасть, улаштуєте свої справи і переїдете на кращу квартиру або зовсім поїдете додому, він нізачо не згодиться брати п'ятнадцять карбованців. Відсьогодні квартира коштує вже за двадцять п'ять. Але нічого,— сказав він, побачивши, що Кошут почервонів,—пусте... Якщо справи будуть гарні, я сам на нього начаю, переїду в гарне приміщення. А якщо справи будуть погані, то все одно доведеться з ним сидіти...

Тодьку, Женьку й Мотьку покликали вчитися. Кошут розсадив їх круг стола і почав ставити запитання. Окрім того, виявилось, що Мотька й Женька повинні займатися окремими предметами: Мотька — історією, Женька — географією, а Тодька — і в географії, і в загальному розвитку. Женькові і Мотьці дозволили вернутися у двір, де вони статечно взялися за руки і почали походжати по травці, а Тодька взявся до науки. Коли він розкрив пенал, подарований Розою, згадався йому її очі, голос... От вона стоїть перед ним, така весела, ласкава. Протягає пенал і каже:—Учися добре, це тобі на спомини. Вироснеш, будеш розумною людиною, а я буду вже старим. Може, донебудь далеко-далеко буду. А ти візьмеш якийсь пенал цей і згадаєш мене, дитинство згадаєш.

Кошут помітив сльози на обличчі в Тодька. Він не переривав його спогадів, тільки погладив Тодьку по голові. Рухке волосся обіймало пальці студента, як сталеві нитки... Тодько, подумав він, міцна людина росте“...

Тодькові здалося, що Роза гладить його по голові, він наляхнув весь, рвонувся з стільця і збентежено затих. Сумно зникнув на нього Кошут.

— Що, Теодоре, згадалося?

І тоді Тодька забув за лекції, присунувся до Кошута і з жахом почав розказувати, яка була чудова Роза, як вона йому безплатно вчила, а часу в неї не було. Вона була революціонерка, вона прокламації друкувала і з поліцією воювала, а жандармами. А сама така дівчинка, тоненька, кволенька... коли палицею вдарити, впаде... А в неї кулями стріляли... вбили.

Кошут слухав, гладив Тодьку, потім сказав, стараючись за словами приховати зітхання:

— Так, славно була дівчина... Я про неї чув... Ну, почнемо. Але робота якось не йшла. Вся перша лекція перетворилася на розмову, дуже строкату, незв'язану... Кожна річ, кожне питання будили тисячі асоціацій, родили нові питання, і так... Тут, очевидно, виявилася давня туга хлопчика за другом. Він і сам не знав, що саме за другом він тужить. Часто думало — ні з того, ні з цього находила на нього хандра, він не міг знайти собі місця. Щеміло серце, давило голову... І тепер, коли він міг говорити, скільки хотів, про все, що перше мусів таїти в собі, він зрозумів, що саме цієї змоги висловити все, що зібралося в думках, він досі не мав і тому сумував.

Кошут не відхиляв його одвертості. Він розумів стан хлопчика і всіляко заохочував його.

Потім, коли прийшла черга вчитися Мотькові й Женьці, Тодька остався за столом. Жадібними, гарячими очима ловив він кожен рух учителя, пильно дослухався до кожного його слова. Кошутіві нікуди було йти, і цей день вони перебули якуні.

Після навчання, обіду і довгих розмов з Сендером і Анною Кошут приліг з книжкою в руках. Тодька ту ж мить прикинувся коло нього! Не тільки вліз сам, а й Альму покликав на ліжко. Правда, Альма була така делікатна, що не ризикувала просто скочити до них, — до того ж і Анна Залманова поралася десь недалеко, отже могло нагоріти... Але вона не могла відмовити собі задоволення хоч передні лапи покласти на ковдру.

Цявня річ, Кошут не міг читати. Тодька зітхав і перевертався. Він розумів, що не можна заважати, коли людина читає, але стільки питань вирувало в голові! Може, Кошут сам намагається почати розмову? Тодька одно перевертався й

перевертався, зітхав чимраз глибше й довше. Відчувши стрімке ждання друга, почала зітхати й Альма. Незабаром її нерви не витримали, і вона протяжно заскиглила. Це вже було надто... Кошут відкинув книгу, повернувся до Тодьки і сказав:

— Знаєш? Треба, друже, шанувати свободу...

Тодька зрадів, він думав, що починається або, певним чином, продовжується їх нескінченна розмова. Але Кошут розчарував його:

— Бачиш, ми друзі... Це правда... Ти мені сподобався. І я тобі, я це розумію... Але навіщо ж ти мені заважаєш? Хіба це добре — заважати другові? Цим ти позбавляєш його елементарної свободи... Я тебе поважаю, але в цю хвилину хочу читати... Розумієш? Читати я хочу... А ти вовтузиш тут, не даєш зосередитися, ще й собака музику завела... Це вже недобре... Іди краще, Теодоре, гуляти...

Тодькові стало сумно. Образи він не відчував. Кошут зумів все це висловити таким тоном, що, здавалося, не він винуватий, а його самого винують... Тим сумніше було Тодькові. Він розумів, що найкраще піти зараз кудинибудь, ну, на річку або щось, на міст... у ліс... Можна й до читання взятися. Але все це зразу стало нецікавим. Відчував Тодька, що досить йому вийти з дому, і всі його думки полинуть у дім, до Кошута. Читати він не зможе. Все заповнене Кошутом...

* * *

Тодька бреде на вулицю. Він не помічає ні ласкавого осіннього сонця, ні прижовклої трави... Дивиться собі під ноги і бачить, що в нього в панчосі дірка. Альма чимчикує за ним, теж з низько похиленою головою і з напівзаплющеними очима: і вона нудьгує. Але в голові у неї все гаразд. Вона тільки вдає, що їй нудно й сумно. Нехай но Тодька пустить у вухал, як недавно робив, нехай помчить, як трамвай, Альма розпустить пухнато хвоста і візьме пружко підкидати своє гнучке тіло... А як вона загавкає, як вона переможно загавкає своїм дзвінким баритоном?!

Але Тодька тягне ногу за ногою, нижче похиляє голову. От вони й за ворітьми. Назустріч хлопчик, як видно, Тодьчин одноліток, кудластий і босий, міцний і ширококостий, він сміливо йде назустріч, ні трохи не зважаючи на присутність Альми. Він зовсім не подібний до інших хлопчиків. Ті скарляються держатися якнайдалі від собаки, а цей не тільки не відступає перед нею, а, навпаки, сам пре на неї! Альма лагідно дає йому пройти. Але того мало. Пройшовши кілька кроків, хлопчик обертається і пускає з рогатки камінчик просто в Альму. Бідна собака від несподіваної образи й болю істерично завискотіла. А хлопчик знов натягає рогатку з оч...

іншим наміром — повторити спробу. Тодька опам'ятався. Голова його підіймається, очі займаються вогнем, ніздрі розширюються, — навіть волосся стає диба... Шия наливається, наче в індика. Він весь підбирається... Скочив, рвонувся всім тілом. Вітер свище, повітря мало... Хлопчиків не втекти... Він змішався. Пробеже на бігу відстрелюватися з рогатки і тим дає змогу Тодькові налетіти на нього з силою урагану. Хлопчик падає, Тодька на нього. Мигтять кулаки, ноги сплітаються... Вони качаються по землі... А Альма скаче над ними і то переможно гавкає, то жалібно скемить. Їй досить згадати момент і встромити свої гострі зуби в тіло ворога. Але вона надто тонко вихована для того. Благородна лягава, як відомо, не кусається.

Тодькові доводиться сутужно. Парубчак дужчий, ніж можна було гадати. Та однаково: коли б перед Тодькою був дорослий, він кинувся б і на нього, якби той дозволив собі таку підлоту: пошпурити в беззахисну собаку каменем, а ще і з рогатки.

Парубчак опинився зверху. Тодькові стало трудно дихати. Руки його були наче скуті. Він ніяк не міг їх випручати. На його голову сипалися тяжкі удари. Стало темно й холодно. Останньої сили він вчепився зубами в супротивника. Він не розбирав, куди кусає. Він стискав зуби чимраз дужче й дужче. Солоний смак. Кров! Тодька опам'ятався. Хлопчик відскочив від нього. Розмахнувся, хотів ще раз ударити. Але йому додала Тодькові сили, він скочив, обхопив шию ворога, кинув його на землю й почав душити, не звертаючи уваги на юрбу, що зібралася навколо них. Хтось схопив його за вухо і відтягнув від парубчака. Перед ним стояв булочник Свірідов. Він з вікна бачив бійку. Поки хлопчик бив Тодьку, йому було байдуже, та коли Тодька почав перемагати, він негайно втрутився. Булочник тримав Тодьку за вухо. Тодьчин супротивник розмазував по обличчі кров. Потім він простінько розрюмсався.

Свірідов показував Тодьку юрбі.

— Ач, жиденя... Маленьке, а таке уредне... Дивіться, як нашого руського почастивав... Дарма, що той великий... А ти, юрню, — звернувся він до парубчака, — не міг йому зуби пошкряпати? Дай но, я його потримаю, а ти всип йому як слід, у вухо, в зуби... Та й біжи додому...

Парубчак ту ж мить перестав плакати, засукав рукава й почав присуватися. В його сторожкій ході було щось таке, що нагадувало кішку, коли вона грається з мишею. Він знав, що перемога йому забезпечена, — жодного ризику. Тодька почав видиратися. Але булочник кріпко держав його за вухо й за вухо... Байдуже, хай вухо лишиться у нього в руках, але Тодька не дасть збиткуватися над собою:

— Пустіть, наволоч! — кричав він. — Пустіть! Пустіть!

— Ач, чортеня, ще й лається,—прошепотів булочник хапаючи його за горло.— Стривай, я тобі покажу... Ну, бий його!

Парубчак підійшов близьенько, плюнув Тодькові в лице, розмахнувся, але в цей момент Тодька встиг ударити його ногою в живіт та так влучно, що той аж присів з болю.

— Ага, то ти так?! — заревів булочник.— Жидівське кодро! і вдарив Тодьку по голові.

Все пішло сберіом. Закрутилася вулиця, потьмарилося в очах. В цей час хтось врзався в юрбу. Юрба роздалася. Величезна тінь заступила світло. Щось торохнуло, булочник полетів на брук і витягся, наче мертвий.

Тодька очутився від грому. Десь близько рвалися блискавки. Холодний дощ сік його тіло. Ні, то не дощ—то холодно обгортає його. В кімнаті притемно... Чому повибивано шибки? Чому наглухо позачинювано віконниці? Адже ще темно... Ні, навпаки, видно вже... Вже, ще... Тодька згадав, що булочник ударив його по голові, він упав... Тепер він дома... В кімнаті закриті віконниці й побиті вікна... Та от і крики, крики кричать; там батько, мати...

Хитаючись, він підвівся з ліжка, доволікся до дверей. Батько на ганку, по обличчі йому струмком збігає кров. За горожею—юрба. Коло воріт—Кошут і Гавриленко. Вони не дають юрбі вдертися в двір. Батько стоїть з коцюбою в руці й кричить:

— Пустіть їх, нехай ідуть... Кому життя немиле, хай поткнеться!

— Жиди б'ють руських! Бий жидів! — кричали на вулиці.

Женька й Мотька забилися попід ліжка. Аж тепер Тодька зміркував, звідкіля доходить їх плач. Анна Залманівна тягнє Сендера в хату:

— Зайди! Що ти, з цілим світом здумав битися? Зайди, кажу тобі!

Але Сендер стояв у войовничій позі, не звертаючи уваги на жінку, і стискав коцюбу:

— Нехай поткнуться!

Камінь, перелетівши через ворога, вдарив його в груди. Сендер розлютувався. Він зірвався із східців, відштовхнув Гавриленка в один бік, Кошута в другий і кинувся з коцюбою в юрбу. Він був страшний, грізний і прекрасний. Тодька був гордий в цій хвилині за свого батька. Він і сам схопив кілька каменюк і почав кидати в хуліганів, що тікали. Батько лежав шився коло воріт сам-один. Вимахуючи коцюбою, він кричав:

— Ану, поткнись котрий! Поткнись, коли життя немиле!

Люди стояли на тротуарах проти воріт, готові бігти при найменшій небезпеці, і кричали:

— Бий його! Бий!

Кошут скористався зняттям облоги і побіг за ріг, у по...

цію. Там знали, що на Біологічній починають „бити жидів“, але не збиралися втручатися. Коли прибів руський студент,—можливо, що він має зв'язки або пише в газеті,—вони мусіли вжити заходів. Прийшов ледачий сонний городовик і сказав:

— А ну, розійдись...

Цього було досить: хулігани розбрелися в своїх справах. Тільки булочник Свірідов, кульгаючи, побіг за городовиком, вимагаючи розправи над Сендером, що нібито хотів його забити... „Спасибі, люди видерли“...

Але городовик не слухав його. Щоб відчепитися, він порадив:

— Маєш скаргу, подавай прохання... Я не суддя, не моє це діло...

* * *

Мати помастила йодом Тодьчине вухо і почала давити цятаком гулі, що повискакували йому на голові й на чолі. Сендерові довелося, за порадою Кошута, хвилин десять лежати горілиць без подушки, щоб угамувати кров з носа.

Анна Залманівна не могла втриматися від докорів:

— Через цього хлопчиська колинебудь повирізують усіх євреїв... Що ти не знаєш, де ми живемо? Як міг ти завестися з цим руським хлопчиком?

Тодька виправдувався, розказував усе, як було, але Анна Залманівна ніяк не могла визнати, що він невинен. Альма ніби свідомо, що й вона почасти винна, зашилася в якийсь куточок під ліжком і тихо зітхала. Тодькові здавалося, що вона от-от заплаче.

— Дай боже, щоб обійшлося,—зітхала Анна Залманівна.— Це жарт? Сендер мало не забив Свірідова, а Тодька майже задушив хлопчика... Євреї, а такі хулігани... Звідкіля це в нас? У нас зроду-віку не то битися, а й голосно говорити не вміли...

Кошут одірвався від книжки, яку читав у своїй кімнаті, і сказав:

— Знаєте, а це правда... Дійсно, євреї якось не вміють обстоювати себе... Тому, може, й лізуть на них з дрючками... А от сьогодні, далєбі, приємно було дивитися, скільки народу пікало від одного Сендера Абрамовича... Коли б усі євреї робили так, навряд чи було б стільки охочих чинити погроми...

— Я вам скажу,—відказав Сендер, філософічно розглядаючи свої величезні волохаті руки,—євреїв багато таких, які можуть, коли треба обстоювати себе... Я бачив підчас погрому. П'ятдесят різників—здорові, всі як один—пробували боротись. Вони вихопилися з сокирами... Погромники, навіть річ, розбіглися... А що вийшло? Солдати, звідкись з другого краю міста, почали стрілянину. Що могли зробити

різники? Помирати вони не дуже хотіли. Коли побачили, що один упав, другий упав, третій схопився за голову,— вони почали тікати, навіть не допомогли раненим. І я втік... Що ж мені, дождити козаків, скажете? Я собі не ворог! Хіба могла б сила, коли б знову був наказ улаштувати погром! Видно, нового наказу нема, ну, й городовик втрутився... І то тому, що ви...

— Що й казати, пане Кошут, коли б не ви, напевно був би погром!—вдячливо говорила Анна Залманівна.—Ви просто наш рятівник.

Поволі остання пригода стиралася в Тодьчиній пам'яті. Все пішло по-старому. Кошут майже не виходив з дому. Він читав, писав, учив дітей. Тодька все ще зловживав його увагою і, крім годин, визначених на офіціальні заняття, цілими днями в'язнув до Кошута з незліченними питаннями з усякого приводу. Тодька став домосідом. Йому не хотілося відходити від Кошута. Коли не було про що питати, він спеціально вигадував, про що б його ще спитати? Він розумів, що погано робить, що надокучає другові, але відмовитися від безнастанного спілкування з ним не міг.

Кошут був дуже невибагливий. Анна Залманівна була щаслива, що їм нагодився такий скромний, тихий і освічений учитель. Всі діти вчать, дарма що вони такі бідні.

Кошут не розлучався з книгою або газетою, навіть під час обіду. Ганна Залманівна була певна, що він не помічає, що саме їсть—йому абсолютно однаково, що йому подають. Він не дивиться в тарілку. Водить ложкою від тарілки до рота й назад... Дуже добрий квартирант і вигідний учитель.

— Налий йому гасу замість борщу, він либонь теж не помітить,—казала Анна Залманівна.—Це ангел, а не чоловік.

Та коли щастило роздобути продуктів, вона варила справжній м'ясний обід і тоді жалкувала, що Кошут такий байдужий до їжі.

* * *

Часом вечорами Тодька ходив у комерційний сад на картини. Діставши куток і ліжко, Кошут рішуче відмовився виходити куди-небудь без особливої потреби. Тодька ходив у сад сам. Як і раніш, у нього не було товаришів, і він самотньо блукав по алеях, розглядаючи щасливих і ситих членів клубу. А коли йшла картина, він дивився на неї з початку до кінця, і серце йому мліло. Потім він розказував дома, що бачив, і це викликало заздрісні зауваження Мотьки й Женьки.

Раз після картин Тодька поволі йшов улюбленою алеєю. Сюди майже не долинали звуки духового оркестру, тут було мало гуляючих. Тільки зрідка мелькне фігура, друга, і зникне донебудь у затінку від старих лип. Електричне світло ледве пробивалося крізь густі дерева. Тіні повзли по посипаній бу-

ним піском алеї. Пахло ясином, тютюном, нічною фіалкою. Добре тут мріяти, думати про той час, коли Тодька теж стане великим, сильним і незалежним. Ким він буде? Він хотів би бути вродливим офіцером і їздити верхи... Ще краще бути капітаном корабля... Але найкраще бути шукачем золота. Він буде лазити з кайлом на плечі через гори, буде перетинати ліси й долини, переправлятися на кризі, коли вона вже рушила, через річки, буде довбати мерзлу землю... Коли йому пощастить, він не гратиме в рулетку, не буде запрошувати й компаньйонів, які можуть убити й пограбувати... Все золото він віддасть матері й скаже:

— На, мамо! Купи нам усім ботиночки, поший нові-нові костюмчики, купи кашкетки, в жодному разі не купуй знов капелюшка з трубами і пальта-крилатки. Не дозволяй батькові шукати щастя, не пускай його на біржу... Нехай він сидить дома і п'є солодкий чай з білим хлібом...

Вони переїхали в угарне приміщення, і Кошут жив би з ними в окремій кімнаті, і кінь був би, і Тодька їздив би верхи.

Навпроти йшли дві постаті, Тодька мусів поступитися. Він звів очі і побачив дівчинку років дванадцяти, ніжну, ніжну, наче прозору... На кругленькому матовому личку сяяли великі задумані очі, в яких світилися далекі електричні вогні. Вогні ці мінилися в сітці пухнатих вій. На ній була жовта форма гімназії Петрової. Біла пелеринка й білий фартушок, солом'яний брилик з великими крисами на гумовій поворозці, що врзувалася в повні щічки. Тодькові аж боляче стало, наче поворозка врзалася в його шок.

Вони пройшли. Але й секунди було досить, щоб очі дівчинки увійшли в Тодьчине серце разом з усім їх смутком. Потягло кудись, Тодька не знав куди. Зробилося чомусь гарно, гарно і дуже сумно... Тодька не зчувся, як повернувся і пішов за ними. Він бачив спереду маленьку фігурку, поряд з великою фігурою матері або сестри...

Вона смішно дріботіла ніжками, стараючись не відстати. Виплили видива, думки... Наче Тодька бачив десь цю дівчинку, давно відчував у собі тугу її великих очей. Наче зустрічав він її десь у полоні в індішів племені чорноногих, десь у преріях, або, може, сидів з нею біля вогнища на березі Юкона? Чомусь згадалася Роза Красновська. У тієї в очах були такі самі вогники й такі самі тіні.

Він ішов і йшов за ними. Кінець-кінцем вони звернули увагу на погано одягненого хлопчика, що не відходив ні на крок. Щоб відчепитися від нього, вони вернулися до центрального кола, де гримів оркестр.

Тодька вийшов за ними на яскраве світло. Гомін, сміх... Він патикався на гуляючих, спотикався... Але нічого не помічав, нічого не чув... Він ішов за маленькими ніжками в чеченичках і чорних панчішках, за солом'яним бриликом, під

якими ховаються тужні задумані очі. Про віщо може думати таке неземне створіння? Чи говорить вона колинебудь? Якщо говорить, то який у неї голос? Напевно, як срібні дзвіночки. Хіба груба Валька, сестра однолітка Шурки, може бути такою? Вона лазить з хлопчиками на покрівлі, ганяє голубів... Ця дівчинка зовсім не така. Взагалі, таких більше немає. Вона така квола, така ніжна... Навряд чи вона може говорити, а бігати й поготів не вміє. Сміятися?! Сміятися теж не вміє... надто ніжна вона для сміху й сумна.

Він ішов за ними і, задумавшись, не зауважив, що вони притишили ходу. Тодька був зовсім близько, коли вони раптом повернулися до нього. Він мало не наскочив на них. Він відчув сумні очі дівчинки, лукаві вогники в очах дорослої і рвонувся вбік, просто через кущі на сусідню алею. Відси, весь тремтячи, він стежив за ними... Доросла сміялась, дівчинка усміхалась, і Тодькові ввижалася симфонія смутку на її обличчі, підкреслена цією усмішкою... Обидві дивилися йому вслід... Вона усміхалася йому... Смуток цей для нього... О, яке щастя!

Вони швидко віддалилися, ідучи до виходу з саду. Тодька знов поспішив за ними. Вони вийшли, і він вийшов за ними на вулицю. Вони підійшли до зупинки трамваю. Тодька зупинився в тіні бульвару. От підійшов освітлений відкритий вагон; вони сіли, вагон рушив до центру... Хвилину Тодька стояв самотній на порожньому бульварі. Раптом рвонувся і помчав навздогін за ними. О, він умів бігати! Догнав, перегнав і добіг до зупинки перше, ніж підійшов вагон. Триумфуючи і задихаючись, він дивився просто в очі своїй обраниці, а та немисленно переглядалася з своєю супутницею й усміхалася, готова розплакатися. Кондуктор потяг ремінь, і вагон, хилиючись з одного боку на другий, рушив в алею між бульварами.

Тодька знов помчав за вагоном; знов перегнав його, щоб чекати на зупинці. На цей раз супутниця дівчинки хмурилася й суворо дивилася на Тодьку. Дівчинка одвернулася.

Тодькові боляче, кривдно. Хто ще може так швидко бігати? Хто ще так безкорисно й героїчно може любити? Він знову мчить навздогін за трамваем, перетинаючи тіні дерев, що, наче ями, лежали на його самотнім швидким шляху.

Нарешті, вони зійшли. Доросла озирнулася й побачила Тодьку. Вона наче збиралася подождати його. Вагон одійшов. Тодька не рухався. Жінка зробила кілька кроків до нього. Тодька відступився в тінь дерев. Жінка махнула рукою, взяла за руку дівчинку і повела її через рельси до тротуару.

Обережно, крадькома Тодька пішов за ними. Жінка кілька разів оберталась, але Тодька був певен, що ні разу вона його не помітила.

Вони увійшли у двір того дому, де містилося кафе Стріль

ницького. Тодькові легко було запам'ятати цей дім. Тут була біржа, сюди він часто бігав за батьком.

Коли кроки їхні завмерли в дворі, він підійшов до воріт і почав перечитувати прізвища на таблиці із списком по-жильців.

„Стрільницький, Кац, Бобруйський...“

Може, це її прізвище, Бобруйська? Ні не може бути. Надто дурне прізвище...

„... Іванов, Позін, Рикунів, Мілязська...“

Знайшов. Її прізвище тільки таким і може бути — Мілявська... Мілявська... Мила Мілявська...

Він стояв коло воріт. Йому не хотілося відходити. Здавалося, що тепер усі життєві вузли зійшлися саме в цьому місці, в цьому дворі, де маленька його героїня в цій хвилині п'є молоко, роздягається й лягає спати. Що вона думає про нього? Вона повинна думати про нього. Тодька певний, що саме про нього вона думає в ці хвилини і буде довго думати в постелі, поки не засне... І її сувора, лиха супутниця буде заважати їй думати про нього, буде говорити про нього погане. О, миленька, миленька Мілявська, не вір їй... Навіть коли вона твоя мати, не вір їй... Тодька не розкаже своїй матері того, що розказав би тобі. О, скільки йому треба розказати тобі! Аби лише очі твої дивилися на нього, аби лише сумний усміх твій був до нього...

Аж ось загуркотіли штори: закривали кафе. Пізно вже. Вдома певно турбується мати. Треба бігти додому, мчати. Але ноги не біжать, вони ледве пересуваються. Він ішов один у темряві алеї, не помічаючи нечисленних пішоходів, не чуючи шуму трамваїв, гуркогу дрожок.

Дома мати зразу накинулася на нього, але побачила, що він блідий, задуманий, і сама зблідла.

— Що з тобою, Тодько? Чи ти не слабкий часом? Головка болить? Живіт? Покажи но язик...

Тодька вивалив язик, дав помацати голову...

— Що ж з ним?— грізно звернулася Анна Залманівна до чоловіка.

— Мало що може бути?— відказав Сендер Абрамович.— Може він уже цигарки курить, може знов з кимнебудь побився...

Анна Залманівна поставила чай, накраяла хліба. Але Тодька не доторкнувся до їжі. Він спішив в постіль. Йому треба було розібратися в своїх думках, почуваннях. Йому треба було зостатися самому.

Кошут був дуже здивований: уперше Тодька лягає спати без розмов. Він усе ждав,— от-от зачується Тодьчин голос: „Порфірію Адамовиче, ви спите?“

Питання звичайно повторювалося стільки разів, скільки треба було, щоб домогтися від Порфірія Адамовича відказового: „Або що?“

якими ховаються тужні задумані очі. Про віщо може думати таке неземне створіння? Чи говорить вона колинебудь? Якщо говорить, то який у неї голос? Напевно, як срібні дзвіночки. Хіба груба Валька, сестра однолітка Шурки, може бути такою? Вона лазить з хлопчиками на покрівлі, ганяє голубів... Ця дівчинка зовсім не така. Взагалі, таких більше немає. Вона така квола, така ніжна... Навряд чи вона може говорити, а бігати й поготів не вміє. Сміятися?! Сміятися теж не вміє... надто ніжна вона для сміху й сумна.

Він ішов за ними і, задумавшись, не зауважив, що вони притишили ходу. Тодька був зовсім близько, коли вони раптом повернулися до нього. Він мало не наскочив на них. Він відчув сумні очі дівчинки, лукаві вогники в очах дорослої і рвонувся вбік, просто через кущі на сусідню алею. Відси, вестремтячи, він стежив за ними... Доросла сміялась, дівчинка усміхалась, і Тодькові ввижалася симфонія смутку на її обличчі, підкреслена цією усмішкою... Обидві дивилися йому вслід... Вона усміхалася йому... Смуток цей для нього... О, яке щастя!

Вони швидко віддалилися, ідучи до виходу з саду. Тодька знов поспішив за ними. Вони вийшли, і він вийшов за ними на вулицю. Вони підійшли до зупинки трамваю. Тодька зупинився в тіні бульвару. От підійшов освітлений відкритий вагон; вони сіли, вагон рушив до центру... Хвилину Тодька стояв самотній на порожньому бульварі. Раптом рвонувся і помчав навздогін за ними. О, він умів бігати! Догнав, перегнав і добіг до зупинки перше, ніж підійшов вагон. Триумфуючи і задихаючись, він дивився просто в очі своїй обраниці, а та недомисленно переглядалася з своєю супутницею й усміхалася, готова розплакатися. Кондуктор потяг ремінь, і вагон, хилиючись з одного боку на другий, рушив в алею між бульварами.

Тодька знов помчав за вагоном; знов перегнав його, щоб чекати на зупинці. На цей раз супутниця дівчинки хмурилася й суворо дивилася на Тодьку. Дівчинка одвернулася.

Тодькові боляче, кривдно. Хто ще може так швидко бігати? Хто ще так безкорисно й героїчно може любити? Він знову мчить навздогін за трамваем, перетинаючи тіні дерев, що, інакше ями, лежали на його самотнім швидким шляху.

Нарешті, вони зійшли. Доросла озирнулася й побачила Тодьку. Вона наче збиралася подождати його. Вагон одійшов. Тодька не рухався. Жінка зробила кілька кроків до нього. Тодька відступився в тінь дерев. Жінка махнула рукою, взяла за руку дівчинку і повела її через рельси до тротуару.

Обережно, крадькома Тодька пішов за ними. Жінка кілька разів оберталась, але Тодька був певен, що ні разу вона його не помітила.

Вони увійшли у двір того дому, де містилося кафе Стріл...

ницького. Тодькові легко було запам'ятати цей дім. Тут була біржа, сюди він часто бігав за батьком.

Коли кроки їхні завмерли в дворі, він підійшов до воріт і почав перечитувати прізвища на таблиці із списком по-жильців.

„Стрільницький, Кац, Бобруйський...“

Може, це її прізвище, Бобруйська? Ні не може бути. Надто дурне прізвище...

.... Іванов, Позін, Рикунів, Мілявська...“

Знайшов. Її прізвище тільки таким і може бути — Мілявська... Мілявська... Мила Мілявська...

Він стояв коло воріт. Йому не хотілося відходити. Здавалося, що тепер усі життєві вузли зійшлися саме в цьому місці, в цьому дворі, де маленька його героїня в цій хвилині п'є молоко, роздягається й лягає спати. Що вона думає про нього? Вона повинна думати про нього. Тодька певний, що саме про нього вона думає в ці хвилини і буде довго думати в постелі, поки не засне... І її сувора, лиха супутниця буде важати їй думати про нього, буде говорити про нього погане. О, миленька, миленька Мілявська, не вір їй... Навіть коли вона твоя мати, не вір їй... Тодька не розкаже своїй матері того, що розказав би тобі. О, скільки йому треба розказати тобі! Аби лише очі твої дивилися на нього, аби лише сумний усміх твій був до нього...

Аж ось загуркотіли штори: закривали кафе. Пізно вже. Вдома певно турбується мати. Треба бігти додому, мчати. Але ноги не біжать, вони ледве пересуваються. Він ішов один у темряві алеї, не помічаючи нечисленних пішоходів, не чуючи шуму трамваїв, гуркогу дροжок.

Дома мати зразу накинулась на нього, але побачила, що він блідий, задуманий, і сама зблідла.

— Що з тобою, Тодько? Чи ти не слабкий часом? Головка болить? Живіт? Покажи но язик...

Тодька вивалив язик, дав помацати голову...

— Що ж з ним?— грізно звернулась Анна Залманівна до чоловіка.

— Мало що може бути?— відказав Сендер Абрамович.— Може він уже цигарки курить, може знов з кимнебудь побився...

Анна Залманівна поставила чай, накраяла хліба. Але Тодька не доторкнувся до їжі. Він спішив в постіль. Йому треба було розібратися в своїх думках, почуваннях. Йому треба було зостатися самому.

Кошут був дуже здивований: уперше Тодька лягає спати без розмов. Він усе ждав,— от-от зачується Тодьчин голос: „Порфірію Адамовиче, ви спите?“

Питання звичайно повторювалося стільки разів, скільки треба було, щоб домогтися від Порфірія Адамовича відказового: „Або що?“

Але того вечора Тодька мовчав. Шмугнув під ковдру і завмер.

— Теодор, ти спиш уже?

— Ні, або що?

— Та так... Ну, спи, спи...

Але Тодька довго не міг заснути. Він одно зітхав і перевертався. Було йому якось по-новому добре і якось приємно-смутно. Здавалося йому, що він ніколи не заговорить з своєю зіркатою героїнею, ніколи не поїде з нею в Америку по золоту. Не тому, що вона відхилила його, Тодьчине, освідчення, ні, це навряд чи станеться. Адже вона усміхнулася до нього і готова була іще усміхатися... Але вона така якась неземна. Хіба може вона ускормляти мустангів, боротися з індійцями, перепливати ріки, конати шахти, коли вона така утла, квольська!? Думаючи так, Тодька не знав ще, що саме тому, що вона не могла нічого цього робити, вона так йому подобалась. Порівнюючи її з собою, Тодька відчував, наскільки він сміливіший і дужчий від неї. Йому здавалося, що надмір його сил тільки на те й існує, щоб служити їй, кволій, ніжній і сумовитій.

Другого дня, рано-вранці він уже сидів на ослоні проти кав'ярні Стрільницького. Перед його очима двірник замів вулицю, прокультгав перший трамвай, показалися перші дροжки, щойно вимиті на річці... Одні дрожки навіть були на гумових шинах. З'явилися на вулицях хазяйки й куховарки, що йшли на базар, потім одчинили кав'ярню Стрільницького, потім загомоніли гімназисти й гімназистки... Нарешті, з воріт показала маленька струнка постать. Вона! За спиною в неї ранець, не то з тюленячої, не то з лошачої шкіри, в руках маленький кошик із свіданком... Як стрепенулося бідне Тодьчине серце, як закалатало!.. Тодька дав їй пройти трохи по проспекту, потім перейшов улицю і перетворився на її тінь. Вона зразу спостерегла його, скоро вийшла з воріт. Кілька разів вона обернулася, здається, навіть усміхнулася йому, але ні разу не стала. Вона йшла і йшла, ледве помахуючи кошичком із свіданком. Але як же—сто чортів! близько вона живе від гімназії! Тодька не встиг розмріятися, а вона вже зникла під дашком під'їзду, за важкими дверима з бронзовою ручкою.

Нікуди більше йти, нічого тепер робити. Нічого не хочеться, ніщо не цікавить... Тут у цьому кам'яному двоповерховому домі,— все, що вабить, що становить після вчорашнього вечора зміст Тодьчиного життя. І він не відходить. Він сідає на ослінчик під ворітьми проти гімназії і дивиться у вікно. На саму думку, що десь там „вона“, що може вона на нього дивиться, серце його сповнялося радістю. Чи йому здалося, чи то справді була вона? Майнула шоколадна кіска, ямочки посміхнулися на щічках... Спочатку він був певний, що це йому здавалося, потім чомусь почав думати, що це могла

бути й вона, та незабаром уже був певний, що то саме вона дивилася на нього, усміхалася, навіть кивала йому... І так легко йому було уявити її собі у всяких позах, з усяким виразом обличчя, що він не тільки був певний, що бачив її, але й запам'ятав найменшу деталь видава.

Минали години. Тодька не помічав їх. Маленькі вже починали додому. По багатьох приходили: тати, мами, тітки, дідусі, бабусі, няньки... Невже і по неї прийдуть? Невже вчорашня лиха супутниця зараз з'явиться он там на розі, побачить Тодьку і тоді... Що тоді? Він собі не уявляв, але гадав, що опиниться в дуже дурному й дуже смішному становищі; про що б його не спитали, він не зможе відповісти.

Незабаром почали виходити й старшенькі дівчатка. Десь, певно, другий клас. Чимраз дужче токоче Тодьчине серце. Чи хутко? Чи хутко? Та коли ж бо вже? А може з нею яка пригода сталася? Вона ж така маленька, кволенька... Може, впадала на одній ніжці та й звихнула її... Може, її образила якнебудь огидна товстуха... Може, лишили без обіду... Ні, її не можуть лишити без обіду. Не насміють, та вона й не заслужила. Вона взагалі не така, як усі, вона не може зробити нічого такого, за віщо карають.

От, от вона!.. Стоїть на ганку й дивиться на нього великими, променястими очима, наче дожидає... Ручки її відтопчені, в одній — порожній кошечок. От зустрілись їхні очі... О, радість! О, щастя! Вона усміхається до нього, видимо до нього... Адже більше нікого нема... Він червоніє, ворухить руками в кишенях і не може підвестися. Юрбою випурхнули дівчатка в білих пелеринках, підхопили її й помчали з нею. Веселий дитячий сміх сповнив улицю.

Тодька провів її додому. Терпляче ждав на розі, поки вона попрощається з товаришками, потім, все на однаковій віддалі, ішов за нею слідом до воріт. Вона знов оберталася, усміхалася, здавлося, навіть, поманила його пальчиком. Але він тільки червонів, сопів і мотав головою.

Нехай який сміливий і бездоганний буде рицар, та коли йому тринадцять років і апетит у нього нормальний, трудно йому вартувати цілий день коло воріт своєї дами. Тодька прожогом пустився додому, щоб нашвидку пообідати й вернутися до її воріт.

Дома спочатку довелося ждати обіду, потім працювати з Кошутим. І ніяк не можна було відвільнути. Кошут умів доводити свого і не приставав ні на які комбінації. Він категорично відмовився брати участь в обманюванні матері, до чого німовляв його Тодька. Чесний студент не хотів кривити душею і не хотів дурно діставати пансіон. Тодька, як і перше, любив Кошута і не міг довго противитися його вимогам.

Після занять прийшов батько. Він був чимось засмучений і одразу засадив Тодьку за ділового листа до одного, як він

казав, дуже впливового присяжного повіреного в Харкові. Тодька мучився, писав... Нічого в нього не виходило, довелося переписувати.

Він вийшов з дому вже смерком. Маршрут був відомий на проспект, до кав'ярні Стрільницького. Проходячи по Комерційний сад, Тодька подумав, що „вона“ може ж бути в саду. А він буде її дожидати коло воріт... Марно пропаде вечір... Але в нього не було гривеника. Це, правда, не біда. Раз - два — він в садку... Цвяхи на горожі — то не перешкода.

Починають показувати картину. Коли вона в саду, то й вона дивиться. Біля ротонди темно. Синє світло мигтить на екрані. Десь у масі силуетів повинна бути й вона. Тодька блукає вздовж рядів, штовхається, заважає дивитися... Люди шиплять, лаються... Її нема та й нема... Чи не бігти до воріт? І краще подождати кінця першої частини.

Нарешті, кінчилася ця ненавидна частина картини, спалили вогні, по садку розлилося голубе сяйво... Тодька гостро дивиться, шукає жадібними очима, перебирає натовп... Як багато людей, як швидко вони мелькають! Господи, коли тільки не пропустити... Ой! От вона! І знов з учорашньою дамою. Напевно мати. Ну, й лиха ж у неї мати!

У Тодьчиній голові моментально виникають плани, як зовести й визволити свою героїню... А ноги вже стуляють за ними, і серце топоче, топоче...

Жінка обертається й манить його пальцем. Він ховається в гушавину кущів. Вони знову ідуть, і він іде за ними...

До них підходить трое хлопчиків, два реалісти і один гімназист. Вони галантно скидають фуражки, особливою гімназичною манерою картинно кланяються. І мати, і дівчинка подають їм руки, дівчинка навіть робить при цьому реверанс. Навіщо вона робить їм реверанс! Хто вони такі, що вона повинна перед ними розшаркуватися? Хлопчечята, дурні хлопчечята і напевно страхополохи! Вони побояться їхати по золоту, вони тремтять за свої скальпи... І що може бути в його милуночки спільного з цими грубими хлопчиками?!

Однак вони йдуть поруч і розмовляють як рівні, а його Тодьку, забули, на нього більше не звертають уваги... Не добре, гаразд... Тодька знає, що робити.

Дзвонили до початку другої частини картини. Вони поспішали до екрану. Тодька зайняв місце недалеко від них. Вони дивляться на екран і, здається, забули про його існування. Але Тодька не дивиться на картину, Тодька — весь увага. Дихаючи, дивиться туди, де в промені прожектора золотіє кіска... А погані хлопчиська сидять зовсім поруч, майже стуляються до неї і не розуміють, яке велике щастя випадає їм. Чим вони заслужили його? Ну, чекайте ж!..

Вони не покидали лави до останньої частини. Скоро кінчилася картина, вони встали й пішли до виходу. Хлопчик

і проводжали. Додому вони пішли пішки, Тодька самотній, мабуть ішов за ними. Але що це? Показалося йому тільки, що вона справді махнула йому ручкою, закладеною за спину? До чорта темно на алеї бульвару. Мабуть — показалося... Гімназист голосно регочеться, реалісти, перебиваючи один одного, поспішають щось розказати.

Коло воріт хлопчики почали прощатися. Також церемонно мили фуражки, також статечно вклонилися. І милуночка знов відповіла реверансом. Ледве вони з жінкою зникли в дворі, Тодька опинився перед хлопчиками із стиснутими зубами й кулаками. Ефект вийшов зовсім несподіваний. Хлопчики повилились один на одного і разом, наче по команді, приснули до сміху.

— Шмаркачі, чого смієтесь?! — грізно крикнув Тодька, нагупуючись на них. — Я тобі як засміюся! — він підняв кулак.

— Кинь, — сказав прилизаний гімназист, — бо кістки потроїмо... Нас троє. Ти краще скажи, чого ти за Галею ходиш... Вона розказувала. Ти слабкий, певно, або божевільний... А ще дзеш битися... Хочеш, ми тебе познайомимо...

Тодька похилив голову, розвів зуби, пальці... Ні, він не хоче знайомитися, він ходить так просто, йому все одно нудно.

— От чудний, — сказав гімназист і переглянувся з товаришами. — Де ти живеш?

Тодька назвав вулицю.

— Значить, по дорозі, — сказав гімназист. — Ходім, чи що? Чого тут стояти? Можна говорити і йдучи... Вже пізно.

По дорозі вони познайомились. Одного реаліста звали Віктор, другого Олексій. Прізвище їх було Краснови — близнята, вчилися в одному класі. Гімназиста звали Вася, а прізвище його було Токарев. Він був уже в третьому класі і добре вчився. Батько Краснових торгував залізними виробами, а Токарев був сирота, батько його помер від розриву серця, що коли лопнув Азовсько-Донський банк; мати служила інженер у губернському правлінні.

Це був круглий, рудий хлопчик, з зеленими пулькатими очима. В них було щось безпорадне, здивоване... Здавалося, що Вася, що б не почув, слухав дуже уважно, остільки, що почуте здавалося йому відкриттям і будило в ньому незмінний подив. Манера говорити в нього дуже гармоніювала з виразом очей. Він і в словах виявляв здивовання: — „та ну? що ти кажеш?“

Цілу дорогу нові знайомі говорили про картини. Одному подобалися „Скарби раджі“, другому „Таємниці Венеції“... Тодьку не цікавила ця тема, але не міг він навести розмову на те, що його цікавило. Ну, як він наменеться про Галю?! Соромно, страшно соромно...

Розходилися вони на розі проспекту уже як друзі. На прощання Вася Токарев знов запропонував:

— Ну, то як? Хочеш, познайомлю...

— Не хочу, — понуро відказав Тодька.

— Та ну? Що з тобою? Чому не хочеш? Адже бігаєш за нею.

— І не бігаю...

Тодька пішов остаточно засоромлений.

Цілу ніч він не стуляв очей. Складав в думці вірші, листи... Вранці, ще невмиваний, коли всі спали, він сів за стіл з олівцем у руці. Він ще не знав, що буде робити — писати, компонувати, малювати. Олівець забігав на папері, вийшла крива лінія, уява доповнила її контурами, потім деталями. Тодька ішов за своєю уявою, і на папері з'явився стрункий корпус фрегата з трьома щоглами, що біг при всіх вітрилах по лютих морських хвилях. Так і відчувався швидкий рух всупереч стихіям, мало не вітром несло від надутих вітрил, здавалося, холодом віяло від корабля.

Тодькові дуже подобався його твір. Краще, ніж на малюнках, якими ілюстровано його улюблені книжки, краще ніж у „Капітані Гаттерасі“. Цей прекрасний твір свого мистецтва Тодька ту ж мить вирішив надіслати Галі. Нехай вона бачить, як він гарно малює. На такому кораблі вони поїдуть в Америку. Він підписав малюнок короткими, але символічними словами:

„Корабель надій... Теодор Айзман“.

В домі не знайшлося жодного конверта. Кошут ще спав. Тодька не міг ждати, коли він прокинеться. Він квапився задихаючись від нетерплячки. Негайно він мусить послати листа. Крамнички ще зачинені, та однаково, в нього немає грошей на конверт і на марку... Тодька знайшов старий пакунок від цукру, вклав у нього свій твір, послинив олівець... Але куди послати листа? Додому? Там ця сувора жінка, вона віддасть Галі листа... Ні, краще в гімназію... Тодька вивів мішечку:

— „Тут. Гімназія Петрової, учениці другого класу Гали Мілявській“.

Клею в нього не було, він знайшов у відрі для сміття шматок шпагату, обв'язав свій мішечок навхрест і вкинув у найближчий ящик без марки. Прибігши додому, він знов ліг у ліжку і ту ж мить кріпко заснув. Того дня всі були здивовані, що Тодька спить так пізно.

Заняття знову не клеїлися. На жодне питання Тодька не міг відповісти. Щоб перевірити його, Кошут почав питати на курсу, який Тодька давно й дуже добре вивчив. Три дні поспіль ніше він був би радий таким питанням, але того дня нічого не знав, нічого не розумів... Нудився, зітхав, раз-у-раз поглядав на двері. До яких тільки способів вдавався Кошут, нічого не виходило: Тодька не міг працювати.

Добрий студент зрозумів, що з хлопчиком діється щось незвичайне. Дома, здавалося, не було ніяких приводів і про-

чин для такої чудної неувважності. Значить, не дома. Останніми днями Тодька часто не буває дома довгий час. Куди ж він ходить?

Після занять, навіть не пообідавши, Тодька побіг кудись. У Кошута з Анною Залманівною зав'язалася довга розмова про Тодьку. Кошут хвалив його здібності, чесну й одверту вдачу, мужність... Він казав:

— Певна річ, така дитина заважає батькам... З нею багато мороки... Зате з неї виросте міцний індивідуум, зугарний на себе постояти й слабшому допомогти. Ті діти, що сидять, згорнувши руки, й нікому не заважають, — найгірші діти, з них виростають підлизники, покірні раби, навіть зрадники... Батьки не можуть натішитися, який тихенький... А він просто ледар і флегма... Тодька не такий.

— Ні, він не такий, — зітхала Анна Залманівна.

Після похвал на адресу свого вихованця Порфірій Адамович перейшов до діла. Розказав про те, як змінилася поведінка Тодьки, про його неувважність, висловив свій здогад, що все це діється під впливом якихось нових сильних вражень, що йдуть звідкись поза домом, і об'язив, що сам з'ясує, в чім річ, якщо батьки дадуть йому на це право.

— Надто вже гарний матеріал, — сказав Порфірій Адамович, — щоб залишити його на волю всяких випадкових подій...

Анна Залманівна була зворушена, дякувала й трясла руку Кошутові.

— Ми просимо вас... До віку будемо бога молити... Ви такий благородний і учений... Ви нас просто рятуєте... Звідки мені все це розуміти? Я б просто біла його до смерті... А який толк?

От чому на цей раз Тодьчині чудні вчинки zostались непокарані.

Тодька з'явився ввечері. Сонце вже погасло, електрика ще не світила. Він нашвидку поїв, поправився перед люстром і впливово рушив до дверей. Кошут, ніби випадково, зустрівся з ним у снігах.

— В сад? — коротко спитав він.

— Так, на картини.

— Ну от, добре... Я теж туди...

Хоч-не-хоч довелося Тодькові йти з Кошутом. Той сподівався розпитувань, одвертих розмов, як це бувало раз-у-раз, коли вони zostавалися насамоті. Але Тодька мовчав. Дивився собі під ноги й про щось болісно думав. Часто, сам того не помічаючи, забігав наперед, потім, схаменувшись, вертався, а через дві хвилини знову був попереду. Кошут удавав, що нічого не помічає. Він все пробував втягти Тодьку в розмову. Але розмова не в'язалась. Тодька або не слухав, або не розумів. Щоб не мучити хлопчика, Кошут прискорив ходу. Але Тодька, не помічаючи, все забігав наперед.

— Яка сила тягне його? — думав Кошут. — Що його так вабить?

Кошут вважав Тодьку за обдарованого хлопчика, суцільну палку натуру. Тодька міг захоплюватись до самозабуття. Але чим? Хіба мало чим? Кошут міг припускати що завгодно, тільки не кохання. Це не могло спасти йому на думку, але тринадцятилітній хлопчик кохав справжнім, чистим коханням. Романтична туга, що загіздилася йому в голові ще від Майї Ріда й Купера, тепер знайшла вияв у його коханні до дівчинки з великими очима. Він дійсно страждав. Але йому подобалися ці страждання. Потреба жертви була така велика, що хлопчик відчував полегшення в свідомості своїх може вигаданих страждань. Йому хотілося плакати від щастя, хотілося бути нещасним заради свого кохання. Він готовий був на великий подвиг. Але найкращий, найпрекрасніший подвиг був негідний її сумовитого погляду. Він не думав про те, чи вона зневажає євреїв, чи ставиться до них байдуже... Та само мало він дбав про те, в якій формі його кохання буде реалізоване...

Звичайні шляхи — одруження, приміром, в майбутньому, або просто розділене кохання, всупереч національним і всяким іншим забобонам, — його не вабили, здавалися навіть образливими для його кохання. Ні, він здобуде її ціною неприродного подвигу, несказанної жертви! Всі ахнуть, цілий світ скаже: „От герой, якому повинна належати Галя!“ Вона буде плакати від щастя на грудях у нього, вона буде пишатися ним... Які дрібні перед величчю майбутнього жертвовного подвигу такі питання, як реальна національна ворожнеча, як мольдість без перспективи, як голодне нидіння, забезпечене йому на ціле життя!

... Заграва!!! Горить, палахкотить... Небо корчиться з жару. Ревуть пожежні сирени, люди метушаться з переляку. На блідих обличчях багрові відсвіти... Горить! Горить! Горить! У центрі! Жажна пожежа! Горить дім, де кав'ярня Стрільницького. Б'ють на сполох. Ревуть труби. Сичить, вихоплюючись із брандспойтів, вода. Які нікчемні ці нещасні струмені! На другому поверсі в полум'ї мелькнули її очі... Вона простягла руки, кричить: „Рятуйте! Рятуйте!“ Мати повзає на колінах, рве на собі волосся. Куди поділися гордощі, суворість?! Вона благає, цілує ноги... „Врятуйте мою дівчинку, врятуйте Галю!“ Мужчини бліді. Ніхто не вагається кинути в полум'я. Тодька пробивається вперед, мчить, кидається в огонь! Дерев'яні сходи провалилися. Йому нема до того діла! Волосся на нім горить. Одежа тліє... Він задихається... Адже в нього наче крила... Він уже на другому поверсі. Вона лежить у вогні. Її платячко тліє... Пелеринка горить... О, проклятий! Він спізнився! Все одно, все одно! Вона вернеться до життя, його губи вернуть їй подих... Він хапає її, біжить через по

гоп'я, якимось чудом збігає вниз. Своїм тілом він затуляє дорожочинну ношу від поцілунків полум'я.

Юрба ахнула. Гомін знявся над містом. Пожежники гасять на ньому одержу... Лікарі мажуть їх обох вазеліном. Галина мати обсіпає його поцілунками... Галя розтуляє очі. Вона обіймає його, пригортається до нього. Вона не пускає його, не дає відірвати себе від нього... Тепер вони з'єдналися навіки.

З цими думками, похиливши голову, Тодька вступає в алею, що йде до входу в сад. Кошут вчасно доганяє з квітками. Контролер питає про квітки, а Тодька дивиться на нього нерозуміючими очима й мовчить.

Кошут показує квітки, й вони проходять.

Бринькає розстроєний рояль. Хтось страждає на екрані. Тодька впивається очима в юрбу. Кошут не заважає йому, але слідкує за кожним його кроком. Тодька йде здовж рядів з одного боку, з другого... Він шукає когось, шукає, забувши цілий світ... Кого він шукає? От чудний хлопчик?! Наче заціпенілий...

Кінець першої частини. Її немає. Кошут непомітно поспішає за ним. В юрбі гасає величезна руда собака. Виваливши язика, вона тикає носом в ноги людям, слинить одержу й біжить далі. Вона теж когось шукає... От вона нахилила голову, виявила слід і з голосним оксамитовим гавканням квапиться по сліду, не звертаючи уваги на юрбу, що заважає їй. Навіть контролери й сторожі не помічають собаки... Поява її — порушення садових правил. А Тодька, сам як пес, мечеться в юрбі з одного боку в другий.

Собака обнюхує людей, Тодька впивається в кожного очима. Її немає... її немає... Радісне триоктавне гавкання раптом розлягається в садку... Собака мчить, кидається на Тодьку. Мало не перекидає і вкриває все його обличчя гарчачими й вогкими псячими поцілунками. Це Альма. Їй пощастило якимось чудом вибратись із сараю... По сліду вона підшукала свого хазяїна серед тисяч гуляючих. Альма готова прийняти кару за свавілля. Вона припадає до землі, скемить тихенько-тихенько, щоб не засмутити свого хазяїна, і повзе до нього, підставляючи спину під заслужені удари. Але Тодька не карає її, а, навпаки, голубить, цілує...

Альма все забуває від щастя. Вона мчить з гордо нашо-рошеними вухами, із здеревілим пухнатим хвостом, з огнем усміливих очей... Вона стрибає через кущі, гасає по клумбах, сторожі з мітлами роблять на неї облаву. Тодька поспішає боронити її й біжить до виходу. Там він голосно свище. Альма прокладає найкоротшу пряму до воріт. Сторожі залишаються далеко позаду. Вони не встигли навіть помітити, куди подівся проклятий пес".

Вночі в домі колихається тиша, на якій пливе шарудіння ринчання... На вікні блимає млявий вогник. Тодька нахилився

до вікна й пише так швидко, наче від швидкості залежить життя.

... Ліс шумить, і в лісі темно, навіть страшно. Хто боїться? Чоловік крадеться від дерева до дерева. Ніхто його не бачить... Його дозірні очі помічають рух у пальмовій кроні. Він підіймає рушницю. Гримить постріл. Луна розлягається. З дерева падає індієць „Зміїне жало“. З сагайдака випали стріли. Чоловік підіймає одну, нюхає... Стріла отруєна. Він знає, для кого вона була приготована. Зіркість урятувала йому життя. Він крадеться від дерева до дерева. Хо́да його нечу́тна! Ніщо не укривається від його гострих очей. Попереду вогник... Хатинка в непрохідній гушавині. Вогник світить з вікна. Він стукає в двері. Назустріч — радісний гавкіт. Тиха прекрасна жінка кидається йому на шию:

— Я так боялася... Так страшно одній...

Велика руда собака крутиться кругом них і старається цілувати їх в лиця.

Він обіймає молоду жінку. Цілує її великі сумні очі. Обоє плачуть з радості...

— Галя, — кінчав Тодька свій твір, — так ми будемо жити в Америці. Я буду полювати, воювати з чорноногими, а ви будете виглядати мене, і Альма буде вас охороняти... Я дуже страждаю... Я можу навіть застрелитися... Чому ви мене не любите? Ваш Теодор“.

Альма спить коло нього на підлозі. Рипіння пера приспало їй. Аж ось Тодька кінчив. Альма потяглася й розплющила мутні очі. Ще не прокинувшись, вона лише Тодьчину руку. Тодька гладить її, цілує в голову й шепоче:

— Альмочко, слухай... Це твоєї хазайці я написав...

Він читає пошепки свій твір, а Альма зітхає. Їй хочеться спати, і вона дуже-дуже любить Тодьку. Тодька захопився і не бачить, що Кошут корчиться на ліжку, а стримуваний сміх кривить йому обличчя.

Тодька складає свого листа так, як складають пакети для порошка, наліплює марку за три копійки й пише адресу:

„Місцевий. Тут. Гімназія Петрової. Учениці другого класу Галі Мілявській“.

* * *

Гімназія Петрової — одна з найкращих у місті. В ній вчаться дочки купців, урядовців і дрібних поміщиків. Ціле місто знає, що вихованки гімназії Петрової відзначаються гарною поведінкою, ввічливістю і знанням французької мови. У старших класах вчать музики. Це свого роду фабрика гарно вихованих, покірних відданиць. Юнаки, що шукають добре вихованих відданиць з великим посагом, адресуються до Маріїнської гімназії. Там вчаться дочки дворян, які ще не позбулися маєтків, а коли трапиться дочка чиновника, то чином не нижче

від „дійствительного статского“. Та коли потрібна вихована відданиця з невеликим посагом або без нього, то краще адресуватися в гімназію Петрової.

Між гімназіями існує змагання. Якщо Маріїнська б'є на вищий аристократизм, то Петровська будує свій авторитет на скромності вихованок, на їхній життєвій практичності, на традиціях гарного тону. Не випадково в гімназії Петрової навчають, крім танців, музики й французької мови, також крою та шиття, для бажаючих навчають навіть кулінарного мистецтва.

Начальниця, вона ж і власниця гімназії, вдова полковника, що загинув десь на полях Манчжурії, Клавдія Петрівна Петрова, є живе втілення суворих традицій своєї установи. Вона не визнає нічого строкатого, нічого яскравого. Навіть в убранні вимагає вона суворості й скромності. Завжди в чорному, наглухо защебнутому платті з високим стоячим коміром, завжди старанно, але скромно зачісана, з плетінкою на голові, вона мало говорить, нічого не вимагає. Все це за неї робить... лорнет. Досить їй подивитися через лорнет на вихованку, і та вже пригноблена, уже скорилася. Розпорядження Клавдії Петрівни надиво короткі:

— Прошу пам'ятати! Прошу не повторяти!

І, раптом, ой жах! Ганьба! Прибув доплатний пакет... Навіть не пакет, а брудний мішечок спід яблука чи пирожних... В ньому... аркушик з кораблем, на звороті справжній любовний лист, палкий, пристрасний, злібний зворушити каміння... І адресоване те послання: „Учениці другого класу... Галі Мілявській“...

Вона, Клавдія Петрівна Петрова, начальниця власної гімназії, якою відає міністерство народної освіти, відповідає за поведінку своїх вихованок. Перед батьками, перед громадянством, перед царем — нарешті! — вона відповідає за підготування доручених їй майбутніх руських матерів до ролі „стовпів (або стовпниць) громадянства!“ Ой, чуло її серце, що не слід приймати сироту, дочку померлого дрібного чиновника, дочку... Хіба може її сестра-корсетниця акуратно платити за „право навчання“? Адже корсетниця мусить утримувати, крім Галі й себе, ще й паралізовану матір! До того ж, Клавдія Петрівна страшенно не любила розмов про відстрочку, знижку, стипендії... У неї не добродійний заклад і не казенна гімназія... Де вона візьме коштів, коли всі почнуть докучати просьбами? Відмовляти теж незручно. Як не як, а гімназія — не крамниця. Середній учбовий заклад, виховний, з громадськими й державними функціями.

Мало, що ця Мілявська пропустила термін уплати за навчання, мало, що вона завжди бліда й сумна, а це кладе тінь на репутацію гімназії, — вона, дівчинка, дозволяє собі ще діставати такі моторошні, такі дикі, такі... листи!

Обличчя Клавдії Петрівни багровіє, потім раптом, ніби одбиваючи вибух, займається, гасне, і синява блідість розливається по щоках мертвотними тінями. Клавдія Петрівна задихається. Вона хрипить:

— Води! Мені погано...

— Заспокойтесь, Клавдіє Петрівно! Що з вами, Клавдіє Петрівно?! — Класні виховательки метушаться, махають по неї носовими хусточками, бризкають водою...

Це тільки хвилинна слабкість. Клавдія Петрівна спирається на підлокотники крісла, дрижить, підводиться і, стараючись ступати твердо, іде в другий клас. Там саме йде лекція російської мови. Клавдія Петрівна похмуро проходить до учительської кафедри. Учениці вітають, і вчителька церемонно кланяється, супроводячи уклін реверансом. Довге плаття плутається в неї в ногах.

— Сідайте, дівчатка! — каже начальниця, оглядаючи клас у лорнет.

Маленькі серця починають прискорено битися, білі пелеринки, наче їх колихає вітрець, тремтять, як крильця.

— Я повинна прочитати вам, дівчатка, листа. Слухайте уважно... — Вона читає Тодьчиного листа, голосно, виразно. Дівчаткам подобається. Це як у Чарської! Ні! Це як у „Золотій петлі!“ Яка краса! Який чудовий герой! Розправившись з „Зміїним Жалом“, він входить у дім, жінка висипує йому на шию. Дитячі серця солодко завмирають... „От щасливі!“

Начальниця нічого не помічає. Кінчивши читати, вона каже:

— На жаль, це не роман, це, це — дійсність... В нашу гімназію проникли погані впливи.

Хтось схлипує, плаче. Та це ж Галя! Вона похилила русу голівку на лікті, плічка її сіпаються... Вона ридає!

— Мілявська! — грізно кличе Клавдія Петрівна: — Скажіть класові, кому адресовано цього листа?!

Галя насилу підводить голову, потім підводиться сама. Носик у неї звогчів, почервонів... З великих очей котяться сльози... Вона витирає їх маленьким фартучком...

— Я... я... я... не зна-а-ю... — Вона плаче ще голосніше.

— Чому ж ви не знаєте, коли тут виразно написано: „учениці другого класу Галі Мілявській“?

— Я... я... я... його не знаю... Я не просила... Він сам...

Лорнет пригноблює нещасливу дівчинку. Весь клас дивиться на неї...

— Отже, ви не просили? Хто він такий, хто це вам пише? Вам дванадцять років, а у вас уже романи!

Начальниця говорить незвично багато. Несподівана красномовність хвилює її саму і лякає клас.

— Я не знайома... Я не знаю, — мурмоче Галя, мнувши фартушок і раз-у-раз підносячи його до очей... Спитайте в сестри... Він ходить... і мовчить... Я не просила... він сам...

— Але ви йому не відповідали, не писали хіба?

— Йй-богу, не писала! Я його не знаю, я не хочу, щоб він ходив за мною...

Раптом товстулька, що сидить край вікна, підіймає два пальці:

— Можна сказати?

— Потім скажете...

— Ні, треба зараз... Я в цій справі...

— Ну, що таке?

— От він, здається, стоїть. — Товстулька тиче пальцем у вікно.

Всі біжать до вікон, начальник з лорнетом коло очей — перша. На осліничку, коло воріт, сидить погано вдягнений широкоплечий і засмалений хлопчисько. Кирпатий, кучерявий, дуже негарний... Засмага вкрила все його лице, тільки круг очей залишилися білі обвідки, і тому він дуже подібний чи на сову, чи на носату мавпу.

— Це він... — шепоче в сльозах Галя. — Я не просила... сам...

— Ну і красень, — не стрималася Клавдія Петрівна.

Товстенська непомітно надряпала кілька слів на клаптику паперу. Так само непомітно вона просунула записку у фірточку.

Тодька знав, де вікна „її“ класу. Він не спускав з них очей. Невже це відповідь на його лист? О, як б'ється серце... Він піймав записочку в повітрі...

— Тікайте швидше! Вас виявлено! Друг.

Хвилинку Тодька вагався, чи подоба рицареві рятуватися тічею? Але ж тут ідеться про честь дами...

Коли за хвилину сторож Кузьма вийшов з під'їзду, ніякого хлопчика він не знайшов.

Коли б Тодька знав, що переживає Галя, він, певна річ, перестав би їй писати і, в кожному разі, не писав би на адресу гімназії. Але він нічого не знав, бо ні разу не говорив з нею й уникав говорити.

Що веліло йому бігти від неї, коли вона пробувала з ним говорити, й переслідувати її, коли вона не виявляла жодної уваги до нього, він і сам не знав. Очевидно, йому не так потрібне було її товариство, як можливість мріяти про неї. Навіть Кошут, для якого Тодьчине кохання вже не було секретом, не міг його опам'ятати й врозуміти.

Записку, що звалилася з неба, Тодька з допомогою фанатичної перетворив у власноручний лист Галі. Він бачив у цьому захоплення. О, як вона розуміла його, як берегла його почуття, його мрії... Він був безмежно вдячний їй. Кохання перейшло в якесь релігійне обожування, хлопчик став схожий не то на юродивого, не то на фанатика... Йому хотілося причати про своє кохання! І він знов узявся за перо. Його не задовольняли бліді слова, нудні рядки... Як усе це негідне

Галі! І от серед тиші безсонної ночі народився його перший поетичний твір:

Я тебе полюбив ...
Стільки горя і сил
В вічній тузі моїй
Я для тебе носив,
В вічній тузі моїй!..
Для нової весни
Насадив я в душі
Стільки ніжних лелій!
І завжди я і скрізь
В сонні світлих надій
Бачу постать твою.
Я люблю лиш тебе.
І ніколи ніде
Соловейко сумний,
А ні місяць ясний
Не заслонять любов
Нескінченну мою ...
О, прийди ... Я люблю ...

Він навіть заплакав од щастя. Це було саме те, що давило, що мучило, що владно вимагало висловлення. У цих рядках його вільне почуття. Він випросив у Кошута конверт, марку. Але ні, не можна так посилати. Треба прикрасити вірші. Він переписав їх начисто і почав обводити рамкою. Лінії перетинали лінії, закруглялися, обіймали одна одну, перепліталися. Вийшла чудна і дійсно прекрасна віньєтка... Тільки дитяча незагнуждана фантазія могла створити таке дисгармонійне довершенство. Не можна було розгадати, на якому принципі воно побудоване, яка тема лягла в основу композиції. Але віньєтка була прекрасна. Ранком на адресу гімназії пішов новий лист „учениці другого класу Галі Мілявській“.

Знову в урочистій обстанові начальниця читала вголос цього разу — вірші. Знову Галя плакала й витирала великі очі маленьким фартушком. Знов і знов запевняла вона, що не знає й не хоче знати автора цих віршів. Та чим більше обурення було в її голосі, тим більше співчуття будила вона серед подруг. Деякі одвернулися, щоб сховати сльозинки, які набігли їм на очі.

Господи, як він її кохає! Як він її кохає!

Товстенська дівчинка крадькома виглядала у вікно. Але „його“ не було. Ах, який він цікавий! Вона б знов кинула йому записочку. Може б він і їй написав вірші... Він пишав дуже гарно, як Пушкін, ще краще... „Я тебе полюбив, стільки горя і сил...“ Ах, як мило!

Але Тодька більше не ходив під вікнами гімназії. І тому, що боявся. Ні, він готовий був на найстрашніші муки заради свого кохання. Але йому було... соромно. Дівчати вже знали про його почуття, могли сміятися з нього... Навіть більше він боявся глузувань.

Одного разу, повертаючися з гімназії з очима, затуманеними від сліз, Галя раптом побачила на бульварі свого похмурого закоханця. Вона зупинилася, вагаючись. Потім, нехтуючи правила пристойності, поманила його пальчиком, немашеним у чорнило. Тодька заперечливо похитав головою, нахилив руки за спину й гордо віддалився. Галя хотіла бігти за ним, поговорити, просити, щоб не ганьбив її. Але... вона дівчинка. Дівчатка не можуть, не повинні бігати за хлопчиками. Тодька пішов з гордо піднесеною головою і з серцем, готовим повірватися з болю.

Так минув травень. Вона ні разу не прийшла в сад. Почалися канікули. Надаремно Тодька вартував цілими днями біля її воріт. Галі не було. Де ж вона? Тяжке непорозуміння мислював Васька Токарев, рудий гімназист. Тодька зрадів йому, як рідному. Адже він був частинкою Галиного світу. Тодька не міг стриматись і з місця в кар'єр спитав:

— Де Галя?

— Яка Галя?

Тодька аж на обличчі змінився. „Яка Галя!..“ От безглузна жаба! Він питає — яка Галя? Галя, що сповнила собою цілий світ. Галя, для якої він живе і так мучиться... Хіба може бути друга Галя?!

— Мілявська, — сказав він тихо.

— А, Мілявська? Галка? — протяг байдуже Васька. — Мілявська поїхала лікуватися, в неї туберкульоз ноги...

Галя слаба. Вона страждає... Вона страждає... Що може він зробити, щоб урятувати її? Треба дізнатися, спитати. Коли це можна, він відріже собі ногу, і нехай лікарі припилють її Галі. Він сам читав у газеті, що людям припилювали носи... Можна, напевно, й ногу пришити... У нього буде Галина слаба нога... Вона буде приходити до нього з вітаннями, а він буде лежати з її ногою...

Аж коло самого дому Тодька згадав, що не знає її адреси. Як же він напише їй? Чим він заповнить свої дні, куди він подіє свою, тепер зайву, ногу?!

Порфірій Адамович, як звичайно, лежав на ліжку й читав. Він ссав цукерку і, глянувши на Тодьку добрими короткочеревими очима, одразу ж запропонував.

— От, їж, будь ласка, для тебе лишив...

Але Тодькові було не до цукерок... Він навіть не глянув на них.

— Порфірій Адамович, скажіть, будьте ласкаві, тепер добре лікують?

— Угу... — муркнув Кошут, заглиблюючись у книгу.

— Ну, як добре? Туберкульоз можутьвилікувати?

Кошут з досадою відклав книжку, закурив і сказав:

— Це як який туберкульоз...

А ти що — слабій, чи що?

— Ні, я не тому... Цікаво... А що таке, коли туберкульоз у нозі? Це дуже небезпечно?

— Йй-бо, не знаю, що відповісти... Всяка слабкість має свої особливості. Одна слабкість у різних людей проходить різно...

— Ну, от, людина слаба... У неї туберкульоз ноги. І в Галі, вона квола, квола... Дуже квола людина... Друга людина дуже сильна й смілива, яка нічого на світі не боїться, хоч дати їй свою здорову ногу, а собі взяти її слабу... Можливо лікар це зробить?

Кошут засміявся. Він зрозумів. Найдужча в світі людина стояла перед ним, дрижачи й хвилюючись, готова на всяку жертви заради любові своєї. Це було зворушливо й забавно. Кошут і знаку не подав, що розуміє, до чого хилився Тодька. Щоб не розчарувати його, він цілком серйозно сказав:

— О, це зовсім дурниця... Не то ногу, голову тепер можна приварити...

Хоч би там що, Тодька повинен добути Галину адресу. Виникали плани один божевільніший від другого. Інколи Тодькові здавалося, що нічого нема легшого, як пролізти вночі в приміщення пошти й викрасти там листа, адресованого Галі, або листа від неї до її рідних. Потім він зміркував, що легше пограбувати одного листоношу, ніж цілу пошту. Але ще краще, ніж грабувати, просто заприятелити з листоношею й нагледіти в нього бажаного листа. Одначе, серйозних усіх планів не було жодного найприроднішого — піти до родичів Галі й довідатися в них про адресу. Це навіть не спадало на думку. Цей план здавався найбільш божевільним і неприродним з усіх планів.

Для виконання свого останнього наміру на ранок Тодька пішов на бульвар. В руках у нього була гітара. Тримавши коло його правої ноги, за ним гордовито йшла Альма. Вони сіли на лавці проти кам'яних воріт. Пошта була через дорогу, якраз проти Галиного дому.

Об одинадцятій годині вийшли листоноші. Галин листоноша, певна річ, мусив пройти коло Тодьки. Дійсно, листоноша попрямував у прохід. От він переходить трамвайні рейки. Одного Тодька не передбачив: листоноша старий суворий... Надаремно дзвеніла гітара, надаремно Тодька рвав струни. Роззяви стовпились коло нього, але листоноша пройшов мимо, навіть не озирнувшись.

План упав. Треба вигадати інший. Невже залишається останній спосіб — пограбувати пошту? Треба сховатися вдень, перебути на пошті ніч. А що скаже мати?.. Тодька ще не пробував ночувати не вдома... А зброя... У Тодьки не було ніякої зброї...

З російської переклав В. С.